

Det professionella landskapets framväxt

Det professionella landskapets framväxt. Kapitlet *Den högre utbildningens professionella fält*.
Av Ola Agevall och Gunnar Olofsson.

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.338.c739>

E-boken är publicerad av Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet 2025
Boken är ursprungligen publicerad av Studentlitteratur.

ISBN: 978-91-44-12205-2
eISBN: 978-91-8104-669-4

Upphovsrätt: Författaren/författarna

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.
(Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>). Enligt
licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i
kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

DEN HÖGRE UTBILDNINGENS PROFESSIONELLA FÄLT

OLA AGEVALL OCH GUNNAR OLOFSSON

Från början utbildade universiteten kyrkans prästerskap och från 1600-talet även statens ämbetsmän. Den högre utbildningens fält etablerades under 1800-talet. Då skapades en rad institut vars uppgift var att utbilda det framväxande industrisamhällets expertis i teknik, farmaci, ekonomi m.m. Institutens yrkesinriktade utbildningar byggde på den tidens vetenskaper. När instituten och universitet närmade sig varandra blev vetenskaplig forskning efter hand en ny tjänsteuppgift för universitetens professorer. Under 1900-talet blev utbildningen av välfärdsstatens professioner systemets nya och fjärde uppgift. Den högre utbildningens fält fick genom 1977 års högskolereform sin aktuella struktur, där vetenskaplig forskning är universitetens dominerande värde och utbildningen av professionerna deras centrala inslag, samtidigt som alla professionsutbildningar förankras vetenskapligt. I denna situation blir universitetets lärare och forskare alla andra professioners moder.

Inledning

Det akademiska fältet intar på flera sätt en särställning i förhållande till det övriga professionella landskapet. Universitetslärarna är vad Harold Perkin kallat en nyckelprofession.¹ Med detta avsåg han dels att de utgör en egen profession, dels att det är universitetslärarna som sköter selektionen och utbildningen av de andra professionernas yrkesutövare, och som i allt högre grad hanterar deras grundforskning.² Senare har denna universitetslärarens förmedlande position föranlett Andrew Abbott att tala om universitetssystemet och systemet av professioner som länkade ekologier.³

¹ Perkin 1969.

² Perkin 1973, s. 77.

³ Abbott 2005.

Professionernas länk till akademiska studier är i vår nutid så befäst att den är svår att tänka bort. ”Att professionerna förvaltar vetenskaplig kunskap”, noterade Harald Grimen, ”har kommit att betraktas som ett viktigt drag som skiljer dem från andra yrken.”⁴ Därifrån kan man, som Ben-David⁵ och Joseph Bledstein⁶, ta steget till att göra universitetsstudier till definierande egenskap för professioner. Associationens styrka illustreras av att man i den första tyska översättningen av Talcott Parsons klassiska text om professioner valde att översätta termen professioner i uppsatsens titel med ”akademische Berufe”.⁷

Bilden som tonar fram är alltså en där professionerna står som en särskild klass av yrken som utmärks av att förberedelsen för yrkeslivet äger rum inom universitetet och högskolan, som i sin tur är producent av vetenskaplig kunskap. Det finns två skäl att inledningsvis understryka detta. Det första är att det häri ligger en Ortsbestämning av den högre utbildningen och dess lärarkår som sätter dem i en specifik relation till det professionella landskapet. Ett andra skäl är att det inte alltid har varit så; sammanflätningen mellan profession, universitet och vetenskaplig forskning är resultatet av en historisk process.

Termen profession förekommer historiskt inte i alla europeiska språk. Så mycket framgår redan av exemplet med den tyska översättningen av Parsons. Situationen är densamma med svenskan. På franska förekommer ordet men med en vidare innebörd, synonymt med yrke, så att det fortfarande är vanligt i fransk sociologi att tala om ”anglosaxisk professionssociologi” för att markera att det är ett snävare professionsbegrepp som åsyftas.⁸

Om alltså professionssociologins begrepp om professioner idag används världen över, så är det en export från ett ursprungligen anglosaxiskt sammanhang. En återkommande reflektion i professionslitteraturen är att definitioner av och teorier om professioner i alltför hög grad tecknats med det engelska 1800-talet som förlaga. Eliot Freidson har i en summering av professionsforskningens ståndpunkter pekat på att mycken möda lagts ner på att bestämma vilka egenskaper som delas av de yrken som kom att kallas professioner i det anglo-amerikanska samhället, men att försöken strandat

4 Grimen 2008, s. 71.

5 Ben-David 1963.

6 Bledstein 1976.

7 Parsons 1964.

8 Dubar et al. 2011, s. 7.

på att varje forskare anpassade sin definition till just den grupp yrken som de själva betraktade som professioner. ”De attribut som olika forskare inkluderade i sina egenskapslistor”, tillade han, ”avspeglade dessutom professionernas historia i de engelsktalande länderna, men inte nödvändigtvis på andra ställen”.⁹

Mot den bakgrunden har det sitt intresse att hålla upp bilden av professioner i 1800-talets England, just den klass av professioner som man ibland menar i alltför stor utsträckning har fått stå modell för teorier och definitionsförslag på professionsområdet. I ett bestämt avseende, det som rör relationerna i triangeln profession–universitet–vetenskap, passar nämligen det engelska 1800-talet dåligt samman med såväl professionsdefinitioner som förhållandena i vår nutid.

Det gäller för det första relationen mellan profession och universitet. Före sekelskiftet 1900 krävde majoriteten av engelska professioner en lärlingsutbildning som inte involverade universitetsstudier.¹⁰ Det är i det ljuset som de s.k. *qualifying associations* fick sin betydelse. Medlemskap i dem reglerades bland annat genom prov, utformade av de professionella sammanslutningarna själva och avsedda att garantera en specifik, generaliserad kunskapskvalitet hos medlemmarna. Dessa professionella sammanslutningar fungerade ofta som *Ersatz*-universitet. De tester som medlemskandidater underställdes innehöll ofta frågor som efterliknade universitetsbildningen, och syftade mer till att garantera en viss kulturell standard än till att underlätta yrkespraktiken. Men att universiteten var något annat stod helt klart. I sin installationsföreläsning som rektor vid St. Andrews kunde John Stuart Mill således framhålla att även om det kunde råda delade meningar om vad universiteten är, så var man någorlunda överens om vad ett universitet *inte* är: ”Det är inte platsen för professionsutbildning. Universiteten är inte avsedda att lära ut sådan kunskap som krävs för att rusta människor för något specifikt sätt att förtjäna sitt uppehälle.”¹¹

Relationen mellan profession och universitet ändrade alltså fullständigt karaktär under de följande hundra åren. En på 1860-talet empiriskt svag och delvis aktivt förnekad förbindelse mellan universitet och profession hade på

⁹ Freidson 1994.

¹⁰ Perkin 1989, s. 87f.

¹¹ Mill 1984/1867, citerad i Abbott 1988.

1960-talet övergått i ett förhållande där det utmärkande och särskiljande för professioner var deras karaktär av "akademiska yrken".

Något motsvarande kan sägas om relationen mellan profession och vetenskap. Ett par år efter J.S. Mills rektorstal karaktäriserade Matthew Arnold den professionella klassen som "väluppfostrad och utrustad med höga dygder, men helt i avsaknad av en föreställning om vetenskap".¹² Detta är den exakta omvändningen av vår tids bild av professionerna som förvaltare av vetenskaplig kunskap och knutna till högre utbildning – i det avseendet har professionslitteraturen alltså underbetonat snarare än haft en överförlitan på det engelska 1800-talet.

Den tredje relationen i triangeln är den mellan vetenskap och universitet. För en nutida betraktare kan det te sig som överflödig information att de utanför universiteten liggande professionerna hade en svag anknytning till vetenskaperna, varvid man underförstår en identitet eller mycket nära association mellan universitet och vetenskaplig forskning. I själva verket var de engelska universiteten fortfarande vid 1800-talets mitt orienterade mot äldre bildningsideal snarare än mot vetenskap, och framför allt var det inte i dem som lejonparten av 1600- till 1800-talets vetenskapliga upptäckter gjordes. Allt detta skulle ändras årtiondena kring sekelskiftet 1900. Men utvecklingen skedde gradvis. "Universitetens utveckling mot ett vidare synsätt på sina funktioner var", skriver W.J. Reader med en utsökt underdrift, "inte dramatiskt snabb".¹³

Den här studien syftar till att historiskt kartlägga framväxten och omvandlingen av den högre utbildningens professionella fält i Sverige. Den dubbla roll som universiteten och deras lärare har i det professionella landskapet återspeglas i undersökningsuppgiften. Dels studerar vi det akademiska fältet som sidoordnat andra professionella fält, dels undersöker vi hur professions- och yrkesutbildningar penetrerat och blivit en del av den högre utbildningen.

¹² Arnold 1869.

¹³ Reader 1966, s. 130.

Konturerna av det högre utbildningsfältets förhistoria: svenska universitet 1477–1815

Det medeltida universitetet

Uppsala universitet inrättades 1477, tillskapat genom påvlig bulla utfärdad av Sixtus IV. Flera århundraden hade passerat sedan de första universitetens födelse i Bologna och Paris under 1100-talet. Uppsala antog samma organisatoriska drag som vi genomgående finner i de universitet som vid denna tid steg för steg spred sig norrut under medeltiden. Det gällde till exempel fakultetsorganisationen. Den inre organiseringen i en lägre fakultet (den filosofiska) och tre högre fakulteter (den medicinska, den juridiska och den teologiska) betraktades då som normerande för ett universitet. Så hade Parisuniversitetet varit organiserat från första början, och modellen var under senmedeltiden så befast att inrättandet av ett ”fullständigt universitet” inkluderade alla fyra fakulteter.¹⁴ Denna organisationsmodell förblev normerande i Europa långt in på 1800-talet; i Sverige kvarstod den intakt ända till 1956, även om den filosofiska fakulteten 1876 utrustades med underavdelningar i form av en humanistisk och en naturvetenskaplig sektion.

Universiteten i Bologna och Paris representerade olika modeller. Universitetet i Bologna var baserat på studentgillen, det i Paris på mästarskrån. I båda fallen handlade det alltså om korporationer. Som sådana var de del i ett mycket mer allmänt hantverks- och kommersiellt sammanhang. Universitetens korporationer gick under beteckningar som *universitas*, *collegium* eller *societas* – ord som i dåtiden hade en vidare tillämpning i handel och skråväsende.¹⁵ De har fortlevt i den akademiska världen, vilket framgår av konstruktioner som ”universitet”, ”college” och ”vetenskapssocietet”. Först under 1300-talet kom termen universitet att exklusivt förknippas med universitet till skillnad från andra korporationsformer.¹⁶ Dessförinnan var *studium generale* den generiska termen för organisationen som helhet, i motsats till de gillen den bestod av. Om det i detta hänseende således är en anakronism att tala om Bologna som det första ”universitetet”, så har det den fördelen att det understryker den särskilda roll som korporationerna spelade vid det europeiska universitetets födelse: universitetets karaktär av

14 Se kapitel 6–8 i Durkheim (1990) för en analys av det första Parisuniversitetets inre organisering.

15 Perkin 1973.

16 Cobban 1988, s. 2.

korporation skulle i själva verket kvarstå fram till skråväsendets upplösning kring mitten av 1800-talet.

De första universiteten skapades av skråna själva, utan inblandning av annan part. Men denna fas av spontan framväxt tog snart slut. Omkring 1200-talets andra hälft hade man övergått till ett synsätt enligt vilket ”endera påvedömet eller kejsaren uppfattades som nödvändig legitimeringskälla för att ett lärosäte skulle godtas som *studium generale*, eftersom endast de ansågs förmögna att förläna ekumenisk auktoritet”.¹⁷ Denna ordning påfördes inte bara aspirerande nya universitet; man utövade också påtryckningar på redan förefintliga universitet att i efterhand ansöka om formell auktorisering. Detta var det mönster som gällde vid tiden för Uppsala universitets födelse.

Uppsala universitet var således ett sent tillägg i den följd av universitetsgrundanden som följde efter det att kravet på en påvlig eller kunglig legitimeringskälla slagit igenom. Det föddes i en tid av institutionell uniformitet, fem år före Martin Luthers födelse. Den senare skulle med tiden få en genomgripande inverkan på Europas universitetsliv, när protestantismens närvaro skiktade universiteten efter konfession. Vi återkommer till detta. Vad som måste understrykas här är att det svenska medeltida universitetets manifesta och avsedda *sociala funktion* var religiös. Uppsala universitet var ett kyrkligt initiativ, inrättades av påvemakten, tjänade kyrkans behov och var organisatoriskt en del av domkyrkan. Det är i det ljuset man ska se det när ärkebiskop Jakob Ulvsson, nyckelperson i försöket att erhålla den nödvändiga påvliga bullan, talade om universitetsstudier som ”detta studium vid vår kyrka i Uppsala”.¹⁸ Som Karin Johannisson poängterat fanns det risker inbyggda i denna symbiotiska relation mellan universitet och kyrka, genom att lärosätet för sin existens var beroende av ärkebiskopens välvilja.¹⁹ Det medeltida svenska universitetet blev också en mycket kort episod, från 1477 till ungefärligen första tredjedelen av 1500-talet. Uppsala universitet kunde ha ändat där; blindskott är vanliga företeelser i den europeiska universitetshistorien.²⁰ Johan III ville på 1570-talet flytta universitetet bort från småstadens Uppsala till Gråbrödraholmen i Stockholm, ett försök som dock strandade på att den nya akademien kunde misstänkas för att återupprätta katolicismen i Sverige.

¹⁷ Cobban 1988, s. 4.

¹⁸ Lindroth 1976, s. 16.

¹⁹ Johannisson 1989, s. 12.

²⁰ Se Frijhoff 1996, s. 70ff.

Istället beslöt kyrkomötet 1593 att på nytt öppna Uppsala universitet. Som framgår av den beslutsfattande församlingen var universitetet alltjämt en kyrklig affär. Professorskåren i sin helhet var samtidigt medlemmar av domkapitlet.²¹ Den väsentliga skillnaden var att Sverige övergått till ett arvkungadöme med lutherdomen som statsreligion. Staten hade trätt i en annan och närmare relation till kyrkan, och när Sverige under det kommande århundradet blev stormakt fick det konsekvenser för vilka uppgifter universiteten kunde tilldelas.

Universitetslärarkåren var bestämd som en korporation med egen jurisdiktion i staden, en ordning som inte ändrades förrän vid 1800-talets mitt. För en analys av universitetslärarkårens professionalisering är detta förhållande av vikt. Här handlar det inte om en yrkesgrupp som tar spjörn i nya innovationer för att avspjälka och legitimera en skyddad position på arbetsmarknaden, monopolisera specifika arbetsuppgifter och gå från yrke-i-sig till yrke-för-sig. Allt detta var ombesörjt i annan form, skråväsendets och skråprivilegiernas, alltsedan tillkomsten av det första svenska universitetet. Om man ska tala om en professionalisering av universitetslärarkåren handlar det snarare om hur kåren ömsar skinn, omvandlas från korporation till profession, i en situation där universiteten dessutom börjat kringgärdas av andra typer av utbildningsinstitutioner.

Stormaktstidens universitet

Under 1600-talet följde en ny historisk våg av universitetsgrundanden. Med Friedrich Paulsens formulering kan man tala om detta århundrade som ”de territoriella och konfessionella universitetens epok”.²² För Sveriges del sammanfaller detta med stormaktstiden, en tid då landet fick en framträdande roll på den europeiska scenen genom sin roll i de härjande religionskrigen. Nya universitet grundlades i Dorpat (1632), Åbo (1640) och Lund (1668). Därtill kom övertagandet av det gamla universitetet i Greifswald, ursprungligen grundat 1456, efter den westfaliska freden 1648. Platserna för dessa nya universitet är i sig talande: de är lokaliserade antingen i nyligen ockuperat territorium (Dorpat, Greifswald, Lund) eller i östra riksdelen (Åbo). Deras framtida öden betingas också av deras tillkomsthistoria. Estniska Dorpat

²¹ Lindroth 1997a, s. 15.

²² Paulsen 1919.

(Tartu) förlorades och förstördes redan år 1710, efter att först ha omlokaliserats till Pärnu.²³ Akademin i Åbo (Turku) förlorades, men fortsatte under ny regim, när den finska riksdelen erövrades av Ryssland 1809.²⁴ Greifswald förblev formellt en del av svenska Pommern fram till 1815. Från denna våg av universitetsgrundanden kvarstår i dagens svenska akademiska landskap endast Lund, som aldrig återgick till danskt styre. Vågen täcker således en period från 1630-talet till 1810-talet, avgränsad och utmärkt av händelser i den politiska historien. Svenska universitet kom här att representera den lutherska grenen av europeiska universitet, som under 1600-talet splittrades upp i jesuitiska, presbyterianska, anglikanska och lutherska.²⁵

I korthet innebar detta att universitetets funktion som utbildare av kyrkans funktionärer kvarstod oförminskad, men därtill kom att det gavs en ny funktion för staten. I takt med att Sverige blev en militär maktfaktor under 1600-talet ökade kraven på ett för diplomatiska och ämbetsmannafunktioner adekvat utbildat funktionärsskikt. Uppbyggnaden av statliga organ hade påbörjats redan under 1500-talet – till exempel med inrättandet av Kammarkollegiet i slutet av 1530-talet – men det var under 1600-talet, och särskilt med antagandet av 1634 års regeringsform, som den svenska statsapparaten började växa.²⁶ Riksantikvarieämbetet tillkom 1630. Bergskollegium inrättades 1637. Planer på ett kommerskollegium skisserades samma år men tillkom i realiteten 1651, kammarrätten tillskapades 1695 osv. Till dessa centrala ämbetsverk kom diplomatiska och militära ändamål. Inte minst den svenska adeln, som fram till 1809 års regeringsform hade monopol på högre tjänster i staten, behövde bildas.

Det var inte givet att universitetet, en kyrkans organisation, var en institution som kunde bära den uppgiften. Det gjordes också ett försök att upprätta en adelsakademi, *Collegium illustre*, i Stockholm.²⁷ Försöket blev visserligen kortlivat, men när det fallerade ledde det i gengäld till att

²³ Inno 1972.

²⁴ Åbo fortlevde som Kejsarliga Alexanders Universitet efter det ryska övertagandet, och blev sedermera Helsingfors universitet. För en översikt, se Klinge & Knapas 1988.

²⁵ Frijhoff 1996.

²⁶ Runeby 1979.

²⁷ Här i efterliknade man initiativ på den europeiska kontinenten, där det växte fram alternativorganisationer till universiteteten (*Ritterakademien*, *Académie Royale* etc.). Dessa var specifikt inrättade för att utbilda adeln för civila och militära uppgifter i staten. Jfr de Ridder-Symoens (1996, s. 159) och di Simone (1996, s. 317ff.) angående adelsakademiernas karaktär och framväxt i Europa.

universitetet i Uppsala, och senare andra universitet, utrustades med en ny klass av tjänster – s.k. exercitiemästare: fäktmästare, fransk språkmästare, dansmästare etc. – som skulle tilltala adeln och ge den förutsättningar att verka på en europeisk arena. Tillkomsten av ett nytt funktionslager bidrog till en ändring av universitetslärarkårens morfologi: medan det medeltida universitetet hyst endast professorer tillkom under 1600-talet andra typer av universitetslärare, till vilka dessa exercitiemästare hör.

Den svenska staten hade spelat en roll redan i det äldsta universitetet. Riksrådets godkännande var avgörande för konstitueringen av universitetet som korporation och för dess jurisdiktion. Men på 1600-talet började kungen och centraladministrationen ta ett aktivt intresse i universitetet, och i utbildning i stort. Den politiska makten – i form av Gustav II Adolf, Axel Oxenstierna och Johan Skytte – betraktade, som Sten Lindroth konstaterar, universiteten från statsnyttans synpunkt.²⁸ Det innebar att universitetet inte endast skulle utbilda präster och lärare i evangelisk trosuppfattning utan också civila ämbetsmän som skulle fylla den växande statsförvaltningen. Det betydde å ena sidan ökad politisk kontroll, å andra sidan en ordentlig utbyggnad av universitetsväsendet.

Ovan har vi poängterat att 1600-talet innebar att funktionen att utbilda statens tjänstemän lades över den att utbilda kyrkans funktionärer. I och med Sveriges omvandling till protestantiskt arvkungadöme trädde stat och kyrka i en nära relation till varandra, och universiteten som en kyrkans organisation fick därmed en ideologisk uppgift för staten. Lutherdomen var statsbärande och statsunderstödjande, därtill part och föremål i de religionskrig som präglade seklet. Den därmed viktiga avgränsningen mot katolicismen avspeglas i flera drag hos stormaktstidens universitet, till exempel i en ursprunglig ovilja mot att acceptera aristotelisk skolastik, i den teologiska fakultetens hårdföra lutherdom, i dess bevakning av konkordieformeln och Augsburgbekännelsen och i det faktum att professorsstolar reserverades för ”kontroversteologi”, uteslutande ägnade åt att vederlägga irrläror (med katolicismen och kalvinismen som huvudsakliga mål).²⁹

Legeringen mellan kyrka och stat, liksom tillkomsten av mer renodlat statligt administrativa funktioner, slog igenom i hanteringen av de nya universitet som tillkom under stormaktstiden. Ambitionerna märks i fallet med

²⁸ Lindroth, 1997a, s. 18.

²⁹ Lindroth 1997a.

universitetet i Dorpat, grundat 1632 med Uppsala som modell. Universitetet var tänkt att utrustas med nitton professorer, och korporationen förlänades jordegendomar i Ingermanland för sin försörjning.³⁰ I verkligheten kom antalet professorer aldrig upp i det antal som anslagits vid grundandet. Från 1638 ingick endast elva professorer i universitetets budget.³¹ Motsvarande gäller för Greifswald: den ursprungliga tanken var att utrusta universitetet med lika många professorer som Uppsala, en målsättning som aldrig realiserades.

Bakom de stora ambitionerna låg helt säkert ett genuint intresse för universitetsbildning från regenten och delar av riksrådet. Men till detta kom att universiteten hade en maktpolitisk aspekt. Den projekterade satsningen i Greifswald vid övertagandet 1648 var förbunden med en strategi från statens sida att aktivt kalla utvalda professorer, särskilt i den teologiska fakulteten.³² Den protestantism man därvid försvarade försåg den svenska staten med en legitimerande statsdoktrin. Universiteten tilldelades och anammade också mer direkt en roll som fostrare av lojala undersåtar i de ockuperade områdena.³³

Under 1600-talet var det brukligt att en regent vid trontillträdet bekräftade de privilegier som ett universitet givits av tidigare regenter.³⁴ I detta arrangemang kan man förstås se ett förtäckt hot och därmed ett instrument för statens kontroll över universiteten. Men viktigare i det hänseendet var K. Maj:ts roll vid tjänstetillsättningar. Av fyrtiosex professorsutnämningar i Uppsala under perioden från 1655 till 1686, under Magnus Gabriel de la Gardies period som universitetets kansler, var det endast tretton som utnämndes efter förslag från lärosätet. Övriga professorer påfördes universitetet utifrån.³⁵ Den svenska statens ”aktiva kallelsepolitik” i Greifswald byggde på samma förutsättning.

Likväl fanns det gränser för vad staten förmådde genomdriva på universiteten, och den begränsning som är av särskilt intresse här berör funktionen att utbilda ämbetsmän i staten. Universiteten axlade sina funktioner som kyrkans och ämbetsstatens utbildare, men de gjorde det utifrån premisen

³⁰ Inno 1972, s. 28.

³¹ Inno 1972, s. 45, 80.

³² Alvermann 2007, s. 71.

³³ Villstrand 2011, s. 303–304.

³⁴ Se Inno 1972, s. 30.

³⁵ Annerstedt 1909, s. 57. Se även Blomqvist 1992, s. 23.

att den allmänna bildningen inte behövde någon särskild anpassning efter alumnernas framtida yrkesliv.³⁶

Bland annat som en konsekvens av detta bildade examenstitel från universitetet inte underlag för en generaliserad tilltro till examinander-
nas yrkesrelevanta förmågor.³⁷ Kollegierna och de centrala ämbetsverken förbehöll sig rätten att själva utforma utbildning och antagningsprov. Med de centrala ämbetsverkens utökning och inre expansion under 1600-talet uppstod därmed ett antal utbildningsanordningar utanför universitetets ram – yrkesträning för lantmätare, gruvingenjörer etc. – vanligen placerade direkt under ett statligt organ. Universitetsstudier var varken ett krav eller en garanti för tjänstgöring i statliga verk och kollegier.³⁸

Ur resonemanget ovan kan man frilägga mer allmänna principer för den dynamik som uppstår när nya funktionslager fogas till en redan existerande, enhetlig institution. För varje funktion uppstår möjligheten att denna kan tas om hand av någon annan organisationstyp. Tillkomsten av ett funktions-
skikt innebär, eller kan åtminstone innebära, tillkomsten av en ny typ av konkurrenter. Den ovan nämnda adelsakademin hade, om den slagit väl ut, kunnat försörja de högre ämbetena i staten med utbildad adel. När så inte blev fallet tillfördes istället universiteten den uppgiften, varpå dessa utrustades med en särskild klass av tjänster avpassade för den funktionen. Bemanningen av lägre tjänster i kollegier och ämbetsverk kom i gengäld att ombesörjas av ämbetsverken själva: de förbehöll sig rätten att själva pröva och förbättra aspiranternas kunskaper. Universitetsutbildade, med eller utan examen, anställdes förvisso men det var den interna prövningen och utbildningen som var utslagsgivande. Sådan verksutbildning betraktades som något annat och artskilt från universiteten.

Det finns på 1600-talet även exempel på konkurrerande anstalter som uppträdde med anspråk på att vara jämförbara med universiteten. Det gällde gymnasierna. Om 1620-talet markerade ett nytt intresse från statens sida för universiteten så gällde det också för annan utbildning. Då tillskapades även gymnasier, ungefärligen katedralskolor med en extra lektor. Relationen mellan gymnasium och universitet var oklar. Man delade lärarkrafter och lärostoff, lärare vid några gymnasier gavs titeln professor, och från

36 Lindroth 1997a, s. 46.

37 Jfr Reader 1966 och Agevall & Olofsson 2014.

38 Om lantmätarna, se Bagger-Jørgensen 1928. Om bergskollegium och Polhems mekaniska skola, se Lindgren 2011.

åtminstone ett gymnasium (Strängnäs) gjordes framstötar om att man skulle få utdela samma examina som universitetet. Vid tillkomsten 1623 konkurrerade gymnasierna därmed uttryckligen med universitetet om positionen som kyrkans utbildningsanstalt, och den ursprungliga beskrivningen av gymnasiets uppgift skilde sig inte från motsvarande beskrivning av universiteten.³⁹ Förhållandet dem emellan reglerades först i och med 1649 års skolordning, som ordnade gymnasier och universitet i en sekvens från lägre till högre studier.⁴⁰ Detta är intressant i sig, och pekar på att statens ökade involvering i undervisningsväsendet gav den en roll att avgöra mellan rivaliserande anspråk och att hierarkiskt ordna skolväsendet i stadier. Men här syftar exemplet till att framhäva den initiala osäkerheten angående förhållandet mellan universitet och gymnasium, i sin tur en illustration av att det för varje funktion som tillförts universiteten uppstår ett kringland av andra möjliga utförare. Vi återkommer till detta i behandlingen av 1700-talets universitet. Dessförinnan ska vi kort gå in på en uppgift som ter sig iögonfallande i sin frånvaro: vetenskapen.

Vetenskap, akademier och privatkollegier

”Stormaktstidens universitet var”, som Sten Lindroth skriver, ”inga vetenskapliga institutioner i nutida mening. De skulle producera präster, lärare och ämbetsmän, inte nya rön och upptäckter”.⁴¹ Det protestantiska universitetet förblev medeltida i det avseendet. Målet med den akademiska undervisningen var att tradera existerande kunskap. ”Professorerna”, skriver Karl Inno, ”förväntades varken vägleda studenterna till självständig forskning eller att bedriva den själva”.⁴² Samtidigt är 1600-talet en period som producerade just nya rön och upptäckter. Detta är den vetenskapliga revolutionens tidevarv.

Det kan vara på sin plats med en internationell utblick för att sätta in det svenska fallet i en vidare kontext. Robert Mertons avhandling om vetenskap och teknologi i 1600-talets England tecknar bilden av en gradvis men

39 Det är i det hänseendet indikativt att universitetet i Dorpat byggdes upp på ett redan existerande gymnasium, liksom att man från statens sida övervägde att låta ersätta universitetet i Greifswald med en skola i Stettin.

40 Lindroth 1997a, s. 66.

41 Lindroth 1997a, s. 72.

42 Inno 1972, s. 22.

tydlig intresseförskjutning i vetenskapens favör under århundradet – enligt hans argument resultatet av en frambrytande nyttokultur inspirerad av puritanska värden.⁴³ Men Merton anmärkte också att universiteten ”stod utanför strömmen av vetenskapliga upptäckter”.⁴⁴ Vetenskapens hem låg utanför universiteten – särskilt i sällskap som träffades regelbundet för att diskutera vetenskapliga frågor och utföra experiment, i England till exempel Samuel Hartlibs grupp, 1645 års grupp och det s.k. Invisible college. Denna amatörvetenskapliga rörelse fick sin kulmen i tillkomsten av the Royal Society of London 1660.

Situationen var likartad över hela Europa.⁴⁵ Ingenstans hörde vetenskaplig forskning till universitetslärares tjänsteåligganden, och från cirka 1660 spreds vetenskaps societeter och akademier över Europa.⁴⁶ Sverige fick sitt första vetenskapliga sällskap 1710 med bildandet av Kungliga Vetenskaps-Societeten i Uppsala, alltså med en viss eftersläpning i förhållande till andra europeiska länder. Det följdes 1739 av Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm.⁴⁷ Under Vetenskapsakademiens första fyrtio år utgjorde universitetslärare 18 procent av medlemmarna.⁴⁸

Två aspekter kan läggas på detta förhållande. För det första universitetens marginella roll för vetenskapen – *endast* 18 procent av Vetenskapsakademiens medlemmar var universitetslärare. ”Universiteten”, skriver Tore Frängsmyr, ”fungerade som undervisningsanstalter, ty professorerna hade inga krav på sig att forska. Akademierna hade visat nya vägar för att skaffa sig kunskap som var praktisk och nyttig”.⁴⁹ För det andra pekar det på

43 Merton 1970.

44 Merton 1970, s. 28f.

45 Se t.ex. Ben-David 1971; Minot 1991; Lindroth 1997b; de Ridder-Symoens 2007.

46 Jfr Ornstein 1938. Gemensamt för dessa vetenskapliga sällskap var att de stod utanför universiteten. Men det fanns också skillnader mellan dem. Vid Académie des Sciences i Paris anställdes forskare. I Londons Royal Society bevarades amatörmodellen: London-sällskapets medlemmar trädde inte i ett anställningsförhållande utan valdes av redan invalda medlemmar, och de förväntades bidra med forskning och delta i societetens aktiviteter på sin fritid. Skillnaden i organisering ger olika förutsättningar med avseende på relationen till universiteten. Medan den franska akademien framstod som ett alternativ till de kyrkoinvolverade universiteten så kom de engelska amatörsällskapen istället att dra till sig medlemmar med olika yrkesbakgrund, inklusive vetenskapligt sinnade universitetslärare. De svenska akademierna kom att ansluta till den engelska modellen.

47 Därutöver tillkom Vitterhetsakademien (1756), Kungliga musikaliska akademien (1771) samt Konstakademien (1773) – den senare med en förhistoria i den Ritarakademi som bildats 1735.

48 Lindroth 1967.

49 Frängsmyr 1989, s. 11.

att universiteten ändå spelade en roll för vetenskapen, trots frånvaron av forskningsförväntningar på professorerna – *hela* 18 procent av Vetenskapsakademiens medlemmar var universitetslärare. Det föranleder en precisering av förhållandet mellan universitet och vetenskap.

Vetenskap var trots allt inte frånvarande i universitetsmiljön. Professorer kunde rekryteras på basis av sitt vetenskapliga rykte, även om de därefter inte inom tjänsten förväntades göra några insatser på forskningens område. Det är också lätt, även i Sverige, att finna exempel på universitetsstudenter och -alumner som gjort vetenskapliga upptäckter. Till detta kommer att tjänstestrukturen vid universiteten berikades med nya tjänster under 1700-talet, knutna till filosofiska och medicinska fakulteten, som speglar en begynnande vetenskaplig arbetsdelning: astronomicus observator, prosektorn i anatomi, botanices demonstrator samt laboratorn i kemi.

Likväl gjordes vetenskapliga upptäckter snarast i universitetens omgivning. Den omgivningen kunde dock utgöras av universitetslärarna själva, som ju är fallet med universitetslärares verksamhet i akademierna. Det fanns också, och dessförinnan, möjligheter att utom tjänst meddela undervisning av ett vetenskapsorienterat slag. Detta sammanhänger med tjänstestrukturen vid universiteten.

Professorerna var inte den enda kategori som befolkade de svenska universiteten. Den viktigaste andra kategorin härvidlag var *adjunkterna*, som tillkom på 1620-talet.⁵⁰ Tillvaron som adjunkt kan bäst beskrivas som en akademisk limbo, ett illa avlönat väntrum för dem som inte haft turen att få en ledigförklarad professorsstol. Adjunkternas närvaro fyllde tre viktiga funktioner. För det första utgjorde de en lokal rekryteringspool för professorstjänster. För det andra användes de som vikarier när professorn var frånvarande, och fungerade generellt som en buffert som skyddade professorskåren från mer extensiva anspråk på deras tid. Den tredje funktionen anknyter direkt till adjunkternas prekära ekonomiska situation, och det är den som har bäring på frågan om universiteten och vetenskapen. En adjunkt tilläts ungefär hälften av professors undervisningsbörda. Hans arbete betraktades inte som heltidssysselsättning, och lönen var därefter. En praktisk konsekvens av detta var att adjunkterna stod under starkt tryck att komplettera sin lön med andra inkomster, vilket för de flesta innebar att ge s.k. privatkollegier, dvs. att mot betalning undervisa grupper av studenter.

⁵⁰ Blomqvist 1992, s. 155; Annerstedt 1877, s. 365.

Det som var en nödvändighet för adjunkterna, och därmed för möjligheten att vid universitetet kvarhålla en pool av blivande professorer, blev tillåtet för och anammades av de ordinarie professorerna.⁵¹

Sten Lindroth har i flera skrifter kraftigt understrukt betydelsen av denna undervisningsform för svensk bildnings- och vetenskapshistoria. Privatkollegier var inte bara ett sätt att dryga ut inkomsterna. Därtill medgav de större frihetsgrader. Här kunde man säga sådant som inte ansågs passande i offentligheten, utan att ha teologerna tittande över axeln, och här kunde man meddela mer tillämpad undervisning med en mycket högre grad av teknisk sofistikaion.

Med introduktionen av docenten på 1730-talet förlängdes universitetens karriärsteg med ett pinnhål under adjunkten. Docenten var inte avlönad alls, men medgavs rätten att undervisa mot betalning, och var alltså i så måtto helt hänvisad till privatkollegier. Den typiska karriärgången blev hädanefter att efter disputationen (förhoppningsvis) verka under en begränsad tid som docent, därefter (förhoppningsvis) få anställning som adjunkt, för att slutligen (förhoppningsvis) bli professor. Vid vart och ett av dessa steg fanns möjligheten att ta, eller tvingas ta, en annan väg.

Något tillspetsat kan man säga att vetenskapligt orienterad undervisning ägde rum i universitetens lokaler men utanför dess organisation, och att den var en oavsiktlig konsekvens av de arrangemang som uppstod och blev allmänt omfattade genom adjunkternas och docenternas utsatta position och plats i universitetsorganisationen. Det skulle dröja till 1852 innan forskning nämndes i formella dokument som reglerade professorernas tjänsteåligganden vid de svenska universiteten – och 1852 var skrivningen så vagt hållen att det är tveksamt huruvida man kan tala om ett egentligt åliggande.⁵² För de professorer som dessförinnan var starkt forskningsorienterade gav akademierna en organisatorisk ram, och i privata kollegier kunde de meddela sina rön. I dessa sammanhang fanns fästpunkter för vetenskaplig verksamhet i universitetens omland. Under 1700-talet var detta, för undergrupper inom professorskåren, grogrund för föreställningen om vetenskap som ett för universiteten distinktivt kännemärke – på trots av att enskilda professorer

⁵¹ Lindroth 1976, s. 79.

⁵² Jfr Rangnar Nilssons genomgång av forskningsklausulens införande och förändringar i universitetsstatuterna (Nilsson 2009, s. 62f, 70), liksom Björcks motsvarande påpekanden om hur forskningens ställning i statuterna stärks från 1908 till 1916 års upplagor (Björck 1992, s. 23f).

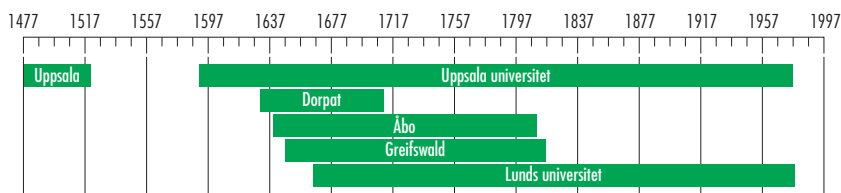
som ”befordrade naturkunskapen eller utgav klassiska texter agerade ... som privatpersoner, inte i kraft av sitt ämbete”.⁵³

Samtidigt är det tydligt att vetenskaps societeter och akademier framträdde som en alternativinstitution, en konkurrent om en funktion som universitetet formellt inte hade men som av undergrupper i professorskollegiet nu betraktades som distinktiv.

Analytiskt mellanspel: universitetsinstitutionens utveckling och kårens morfologi

Den historiska synten som tecknats ovan har universitetsinstitutionen som utgångspunkt. Genom att hålla fast vid universitetet som undersökningsenhet har vi kunnat följa dels tillkomsten av nya enheter av samma ordning, dels hur nya funktioner påförts universiteten och avsatt sig i tjänstekategorier och kunskapsområden. Vi har laborerat med följande bestämningsordning: funktion → institution → kår.

Uppsala universitet var en utlöpare av en senmedeltida våg av europeiska universitetsgrundanden. Den följdes av en andra våg under 1600-talet, så att Sverige då som mest hade fem universitet. Bara två av dessa kvarstod efter 1810-talet.

FIGUR 2.1 Första och andra vågen av universitetsgrundanden.

Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer präglade universitetsinstitutionen under dess första skede i Sverige, och präglade därigenom kårens sammansättning, arbetsuppgifter och kunskapsområden. På motsvarande sätt avsatte sig 1600-talets militära expansion och konsolidering av statsapparaten i en ny funktion för universiteten: den att utbilda statens lojala ämbetsmän.

⁵³ Lindroth 1997b, s. 26.

Funktioner avlöser inte utan överlagras varandra. Sådan funktionsöverlagring är heller inte endast additiv. Den ger upphov till förskjutningar och avvägningar i fråga om tidigare funktioners relativa betydelse. Internt skapar den nya relationer mellan funktioner, mellan positioner och mellan dem som vill se den ena funktionens primat över andra. Externt förändras nätverket av relationer till omgivningen. För varje funktionslager har universiteten fått en uppsättning möjliga konkurrenter – gymnasierna på 1600-talet, verksutbildningar för statlig tjänst, adelsakademier. Vart och ett av de olika funktionslagren ger således potentiellt upphov till en ny fältbestämning: de sätter universitetsinstitutionen i konkurrens-, arbetsdelnings- eller samarbetsrelationer med bestämda andra institutioner.

Till detta kommer den från professionssociologisk synpunkt viktiga aspekten att tillkomsten av nya funktioner bidrar till att förändra kårens morfologi. Nyttillkomna funktioner har hanterats av nya tjänstekategorier, så att tjänstestrukturen vid svenska universitet successivt tillförts nya sedimentlager:

1477–	Professor
1600-tal	Professor och adjunkt + exercitiemästare + amanuenser
1700-tal	Professor och adjunkt + exercitiemästare + amanuenser + docent + botanices demonstrator, astronomie observator, laborator, prosektor

FIGUR 2.2 Tjänstestrukturen vid det tidiga svenska universitetet.

Det svenska universitetet var ett professorsuniversitet. Bara ordinarie professorer hade säte och stämma i universitetets beslutande församlingar, och professorn var fortsatt den enda kategorin helt på universitetens insida. Adjunkternas respektive docenternas tillkomst vidgade den starkt sammanpressade karriärstrukturen, om än i den inre universitetsorganisationens utkanter. På så sätt fick universitetet både en lokal pool av professorskandidater och en buffert mot ett fluktuerande eller förhöjt arbetsuttag för professorerna. Långt senare, under 1900-talets andra hälft, skulle kombinationen av en alltjämt sammanpressad inre tjänstestruktur och en stark studentexpansion leda till att nya tjänstetyper inrättades vid universiteten. Såväl nya funktioner som expansionsförlopp har alltså historiskt framkallat förändringar i universitetslärarkårens morfologi.

Vår analys har hittills uteslutande gällt universitetet och de personalkategorier som befolkat det. Universitetet var en korporation av skråtyp, med

tydliga gränser mot omvärlden. Men under loppet av 1800-talet avvecklades skråsamhället, och universitetslärarkåren omvandlades från korporation till profession. Detta skedde samtidigt med att det växte fram en ny typ av utbildningsanstalter, som uppträdde som konkurrenter till universiteten och sedermera införlivades i universitetsväsendet. Den nya funktion som då introducerades i den högre utbildningen formades inte oförmedlat i universiteten utan i deras omvärld: å ena sidan i de alternativa utbildningsanstalterna själva, å andra sidan i kraftfältet mellan dem och universiteten. Vi kan tala om tillkomsten av den högre utbildningens professionella fält. Dess konstituering, konsolidering, omvandlingar och effekter är föremålet för analysen i de följande avsnitten.

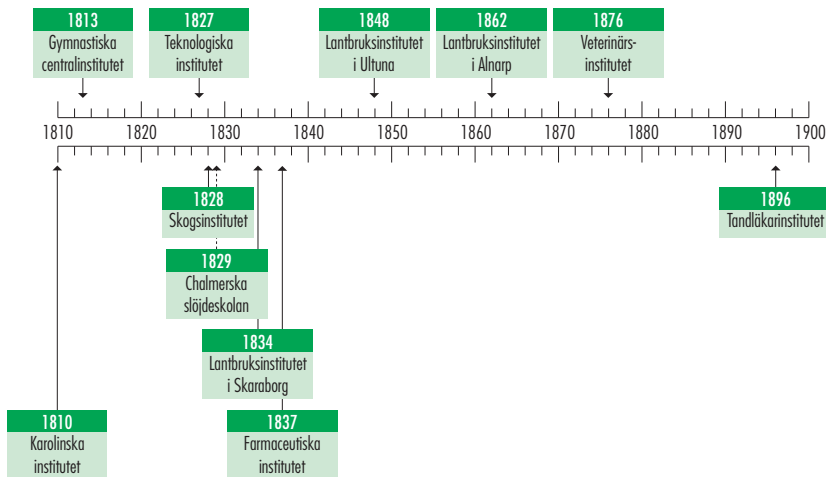
Från universitet till högre utbildningsfält: det högre utbildningsfältets konstituering 1810–1870

Det finns två skäl att tala om 1810-talet som det årtionde då ett professionellt fält för högre utbildning började ta form. Det första skälet är att det markerade slutet på en era: tre av de fyra universitet som tillskapades eller erövrades under stormaktstiden hade då gått förlorade. Det andra skälet är att det under samma decennium inleddes något nytt. Universitetets ursprungliga funktion, att utbilda kyrkans funktionärer, överlades under 1600-talet med den att utbilda ämbetsmän i staten. Under 1800-talet tillkom funktionen att *utbilda industrisamhällets experter*. Utbildningen av experter började utanför universitetens ram, i organisationer som över tid, i olika grad och hastighet, närmade sig universiteten längs flera olika parametrar. Detta skeende tog sin början på 1810-talet.

Beskrivningsuppgiften förskjuts därmed till att handla om detta fälts uppkomst. Hur uppstod dessa andra utbildningsinstitutioner, hur kom de att träda i förbindelse med universiteten på ett sådant sätt att man kan tala om gradskillnader snarare än artskillnader mellan universiteten och deras omgivning, och vilken var dynamiken i det högre utbildningsfält som blev resultatet?

Institutens tidsålder

Under 1800-talet etablerades en mängd utbildningsorganisationer av en ny typ. Till skillnad från universiteten var dessa utbildningar och utbildningsanstalter avpassade för specialisering och träning i yrkesfärdigheter. Det var utbildningar med mer eller mindre tydliga yrkesdestinationer, till yrken som i forskningslitteraturen behandlas som professioner – ingenjörer, farmaceuter, tandläkare, sjukgymnaster, veterinärer m.fl. Tidslinjen i figur 2.3 nedan åskådliggör institutets snabba spridning som institutionell form:

FIGUR 2.3 Institutbildningar, 1810–1900.

Mot bakgrund av den betydelse som de nya utbildningsorganisationerna skulle visa sig få för den högre utbildningen, framträder 1800-talet som *institutens tidsålder*.⁵⁴ Genom institutens framväxt fick Sverige särskilda utbildningsanstalter som uttryckligen var avsedda att praktiskt förbereda sina lärjungar för professionell yrkesutövning. I så måtto var detta ett konstitutivt skede för det svenska professionella landskapet. Det var samtidigt inledningen till vad som skulle bli en grundläggande omvandling av universitetslärarkårens arbetsuppgifter och sammansättning. För att analysera detta skeende är det lämpligt att rikta uppmärksamheten mot det första i raden av nya institut, Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

⁵⁴ Agevall & Olofsson 2013.

Exemplet Karolinska institutet

Åren 1808–1809 befann sig Sverige i krig med Ryssland, vilket slutade med nederlag och förlusten av Finland. För den högre utbildningen i Sverige skulle det kriget få stora konsekvenser. Å ena sidan skilde det Åbo Akademi från svenskt styre, och markerade slutet på den andra vågen av universitetsgrundanden. Å andra sidan var det den omedelbara bakgrunden till etableringen av Karolinska institutet.

Institutet tillkom som svar på det militära misslyckandet. Bara en fjärdedel av dödsfallen i den svenska armén bedömdes vara förorsakade av skador på slagfältet, och uppfattningen växte sig stark om att det fanns ett underskott på såväl läkare som medicinskt kunnande.⁵⁵ Det som akut efterlystes var fältskärer, och kirurgiskt kunnande för framför allt militära ändamål. Inriktningen avspeglas också i det namn som Karolinska institutet provisoriskt bar i det kungliga brev som medgav dess etablering: ”Institutet för fältläkares danande”.⁵⁶

Kriget hade också indirekta följder för undervisningsväsendet. Krigsnederlaget följdes av en statsomvälvning. Sverige fick en ny monark och en ny konstitution, som bland annat medgav att ofrälse kunde inneha de högsta ämbetena i staten. Ett mer liberalt och modernitetsorienterat politiskt klimat gav även tillfälle till kritik av det äldre samhällets institutioner, korporationerna och privilegierna. Till dem hörde universiteten.

Som vi ska se bidrog den nyordnade statens intresse för sjukvårdens organisering, i kombination med de nyssnämnda politiska förändringarna, till att upprätta en relation mellan universiteten och det nya institutet i vardande. För att förstå det förloppet behöver man ta hänsyn till staten, yrkesekologin och universiteten, och hur de här blev inbördes förbundna.

Staten, yrkesekologin och institutets tillkomst

Vid 1800-talets början sågs invärtes medicin och kirurgi som olika storheter. Medicinen var högre, teoretisk, företräd på och bevakad av universiteten; kirurgin var lägre, ett praktiskt hantverk, tills nyligen skrämmässigt förvaltat av Kirurgiska societeten.⁵⁷

⁵⁵ Liljestrand et al. 1960, s. 3; Rocca 2006, s. 6; Eklöf 2013.

⁵⁶ Rocca 2006.

⁵⁷ Se även kapitel 6 i denna volym.

Organiseringen av utbildningen i kirurgi var redan stadd i förändring. Den kirurgiska societeten i Stockholm hade upplösts 1797, och ”hela ansvaret för utbildningen och övervakningen av rikets kirurger [låg] på Collegium medicum”.⁵⁸ I samband med att den gamla skråorganisationens roll övertogs av Collegium medicum tillkom en ny titel, kirurgie magister. Kirurgi var dock frånvarande vid universiteten. De tre professorer i kirurgi som fanns i Stockholm sorterade direkt under Collegium medicum. Utbildningen av kirurger följde alltså ett skråmönster, med långa gesällperioder under en mästare och där prövningen avsåg hantverksskickligheten.⁵⁹ ”Kirurgerna eller fältskärerna”, skriver Sten Lindroth, betraktades ”som ett slags andra rangens medicinska hantverkare.”⁶⁰

Vid tiden för Karolinska institutets tillkomst var alltså medicine doktor och kirurg olika positioner i den medicinska yrkesekologin. Vägen till dem gick via olika utbildningar som gav olika examina och var förlagda vid olika typer av utbildningsinstitutioner. De av Collegium medicum godkända praktiserande läkarna i Sverige år 1805 fördelade sig över tre kategorier, medicine doktorer, kirurgie magistrar och sådana läkare som hade båda kvalifikationerna:⁶¹

TABELL 2.1 Praktiserande läkares kvalifikationer år 1805.

		Kirurgie magister	
		Ja	Nej
Medicine doktor	Ja	18 %	47 %
	Nej	35 %	

Efter krigsnederlaget gällde det att på samma gång höja kompetensnivån och öka antalet kirurgiskt kompetenta läkare. År 1812 stiftades därför nya regler för vilka kvalifikationer som krävdes av läkare i statlig tjänst, militär som civil.⁶² Bara de som hade såväl medicine doktors- som kirurgie magisters-examen skulle hädanefter komma i fråga för statlig tjänst. Detta var inte liktydigt med att förbjuda dem som saknade den ena kvalifikationen att

⁵⁸ Lagerqvist 1999, s. 125.

⁵⁹ Se också Lindroth 1997b, s. 418ff; Lagerqvist 1999; Eklöf 2013.

⁶⁰ Lindroth 1997b, s. 422.

⁶¹ Lagerqvist 1999, s.116. Totalt för riket, inklusive den finska riksdel, rörde det sig om 286 individer, se Kock 1970, s. 286.

⁶² Lagerqvist 1999, s. 121.

praktisera som läkare, eftersom det för privatpraktiserande läkare inte fanns motsvarande krav. Men det viktade tärningarna till förmån för dubbelexamen, vilket också var avsikten.

Statens strävan att säkra en adekvat fältläkarkår kom därmed att sätta på spel frågor som rörde förhållanden i yrkes- och utbildningsekologin. Det gällde i än högre grad för Karolinska institutets tillkomst. Som Julius Rocca har visat syftade initiativtagarna bakom Karolinska institutet redan från första början till något mer och annat än att skapa en utbildningsanstalt för fältläkare.⁶³ De ville föra samman undervisningen av medicine doktorer och kirurger under ett tak.

Institutet fick tidigt tillstånd att bedriva undervisning i såväl kirurgi som medicin, och fick namnet Karolinska mediko-chirurgiska institutet.⁶⁴ Att institutet gavs utrymme att undervisa i medicin innebar dock inte att de fick promovera de medicinstudenter de undervisade – detta förblev förbehållet universiteten i ytterligare ett halvt århundrade.⁶⁵ De spänningar som på så sätt byggdes in i den nya konstruktionen berörde inte bara förhållandet mellan läkarskapets olika kontinenter. Motsättningen spreds till och replikerades i strider om förhållandet mellan Karolinska institutet och universiteten.

Vid sin tillkomst var Karolinska institutet något annat än ett universitet. Det byggdes uteslutande som en mediko-kirurgisk inrättning, i motsats till ett universitet med fyra fakulteter. Detta signalerade en skillnad i synen på förhållandet mellan allmän bildning och specialiserat kunnande. En filosofisk examen vid universiteten innebar tentamina i samtliga ämnen vid den lägre fakulteten, en maximalt allmän utbildning som satte gränser för graden av teknikalitet och specialisering i undervisningen – och för att komma vidare till högre fakultet var medicinstudenterna tvungna att först avlägga examen vid filosofisk fakultet, den s.k. mediko-filosofiska examen eller ”medicofilen”.

Med sin uteslutande medicinska inriktning stod Karolinska institutet följaktligen långt ifrån denna traditionella universitetskonception. Här fanns framför allt ingen lägre fakultet som kunde förse studenter med en förberedande filosofisk examen. I den mån som man tänkte sig att institutet

⁶³ Rocca 2006.

⁶⁴ Liljestrand et al. 1960.

⁶⁵ Eklöf 2013.

enkom skulle bistå i utbildningen av kirurger liknade det inte ens universitetens medicinska fakultet. Redan efter ett par år hade dock institutets mandat vidgats till att omfatta såväl kirurgi som medicin. Därmed delade man ett centralt kunskapsfält med universiteten, och detta sammanfördes samtidigt med kirurgin, vilken alltjämt sågs som ett annat och lägre kunskaps- och yrkesområde. Man befann sig i universitetets omedelbara närhet och framträdde allt tydligare som dess konkurrent.⁶⁶

Ett exempel på detta är när Karolinska institutet fick nytt reglemente 1822, som kodifierade och symboliserade den obekväma närheten mellan universiteten och institutet. Det utlöste en häftig reaktion från konsistoriet vid Uppsala universitet. Förändringarna i det nya reglementet tillkom på initiativ från Sundhetskollegium och innebar bland annat att kirurgiutbildningen blev mer krävande både vad gällde nödiga förkunskaper och utbildningsinnehållet. Detta bidrog till att förlänga studietiden för medicinarna. Än viktigare var att de därmed skulle provas i ämnen i vilka de redan examinerats vid universiteten – så att institutet de facto överprövade universitetens examinationer.⁶⁷

Genmålet lät inte vänta på sig. Konsistoriet i Uppsala, understött av Lund, menade att den ed de medicine kandidaterna avlade, att inte låta examinera sig vid andra fakulteter, gjorde att de ”därför inte utan att begå mened kunde avlägga kirurgie magisterexamen”.⁶⁸ Detta utlöste i sin tur reaktioner från motståndarsidan. I en stridsskrift av den liberale Johan Gabriel Richert kritiserades universiteten, som utmålas som ”en medeltida kvarleva, som slog vakt om privilegiesamhällets, ståndssamhällets, orättvisor”.⁶⁹ Universiteten, var kontentan av Richerts argumentering, kunde gärna läggas ned och utbildningen överföras till Stockholm. Frågan fördes upp i riksdagen. Den bildar bakgrund till 1825 års undervisningskommitté och i förlängningen till bildandet av Stockholms högskola.⁷⁰

Resonemanget ovan illustrerar hur statens strävan att ordna sjukvårdsväsendet utlöste reaktioner i såväl yrkesekologin som utbildningsväsendet. Det gav upphov till ett fält, där institut och universitet bands vid varandra utan att vara del i ett och samma utbildningssystem. Det gav också en

⁶⁶ Lagerqvist 1999.

⁶⁷ Lagerqvist 1999, s. 170.

⁶⁸ Lagerqvist 1999, s. 170–171.

⁶⁹ Richert 1822, här anförd efter framställningen i Bedoire & Thullberg 1978, s. 13.

⁷⁰ Se Bedoire & Thullberg 1978.

polariserad situation, där Karolinska institutet framträdde som universitetens motsats längs en rad parametrar: experimentell naturvetenskap mot bildning och spekulation, liberalt mot konservativt, huvudstaden mot landsorten, kirurgi mot medicin, praktisk och specialiserad yrkesutbildning mot allmän fostran av statens och kyrkans funktionärer.

Närmandet till universiteten

Redan vid bildandet var Karolinska institutet likväl universitetslikt i det avseendet att det var utrustat med professorer. Detta gällde för flera av institutet. Universiteten hade dock ensamrätt till sina examina, samtidigt som de parallella studiegångarna i medicin och kirurgi var en ständig påminnelse om att universiteten och instituten befann sig på gemensam mark. Det kom till en kompromisslösning i en ny stadga 1861, som undanröjde den långvariga motsättningen mellan medicin och kirurgi. ”Slutexamen vid läkarutbildningen blev en enda och kunde med lika gällande kraft avläggas vid universiteten som vid Karolinska institutet. Detta institut blev även sidoordnat med universiteten och ställt under kanslerämbetet.”⁷¹

Avskaffande av den särskilda kirurgiska examen innebar ”en förening mellan det praktiska kirurgiska hantverket och den då fortfarande teoretiskt orienterade medicinen”, och var i så måtto ett viktigt steg mot den moderna läkarprofessionen.⁷² Striden mellan Karolinska institutet och universiteten var dock inte bilagd. Visserligen kunde läkarutbildningens slutexamen avläggas även vid institutet, och visserligen blev man underställd kanslerämbetet, men asymmetrin kvarstod. Det dröjde till 1874 innan man fick rätt att formellt utexaminera läkare, och inte förrän 1893 fick institutets professorer rätt att rösta i valet av den kansler de blivit underställda. Först 1906 hölls den första doktorspromotionen vid institutet. ”I och med att universiteten efter 1906 inte var ensamma om rätten att kreera doktorer”, konstaterar Henrik Björck, ”bröts doktorsgradens utpekande och avgränsande karaktär”.⁷³

71 Liljestrand, Hjern & Häggqvist 1960, s. 10. Till och med 1858 hade varje universitet haft sin egen kansler. År 1859 inrättades en för de båda universiteten gemensam kansler, som valdes av konsistorierna i Lund och Uppsala. När Karolinska institutet underordnades kanslerämbetet kan detta ses som en samtidig konsolidering och förändring av det högre utbildningsfältet. Alltjämt var det dock konsistorierna i Lund och Uppsala som hade rösträtt i kanslervalen.

72 Eklöf 2013, s. 268.

73 Björck 1992, s. 25.

Från en situation där klara gränser skilde universiteten från utbildningsinstitutioner i omvärlden, blev universitetslikhet en gradfråga. Detta har stor betydelse för de övriga institutens utveckling, och konstituerar det högre utbildningsfältet. Med sitt exempel blev Karolinska institutet en vägvisare för dem som kom efter; och mönstret för hur detta gick till, dvs. ett gradvist närmande, upprepas i de andra 1800-talsinstitutens historia.

Den institution som Karolinska institutet närmade sig var emellertid i sin tur stadd i förändring. 1852 avskaffades den akademiska jurisdiktionen och andra skräelement vid universiteten. Redan 1846 hade skråväsendet börjat upplösas med en lagändring som i ett första steg gällde förhållandena på landsbygden. Det lämnade en rest i form av städernas gillen, vilken uttrade-rades genom 1864 års lag om näringsfrihet. Att universiteten förlorade sin skrå- och korporationskaraktär var i så måtto del i en mer allmän utveckling, pådriven av liberala krafter.

I de nya statuter som universiteten fick 1852 år gavs för första gången uttryck för tanken att vetenskaplig forskning var en syssla för universitetslärare. Formuleringen var försiktig nog – den gällde först bara att professorernas föreläsningar ”böra afse lärjungarnas sjelfständiga wetenskapliga utveckling”, snarare än ett uttryckligt krav på forskning som tjänsteålig-gande – och skulle skärpas i successiva statutrevisioner.

Över tid blev alltså Karolinska institutet alltmer universitetslikt i rättigheter, anseende och styrning, samtidigt som universiteten i allt högre grad erkände värdet av specialisering, vetenskaplig forskning lika väl som utbildning av yrkesmässiga experter. De två sidorna böjdes mot varandra. Det var en utdragen process, som tog fart först under 1800-talets andra hälft och som omfattade hela fältet av institutbildningar. En faktor som var central för detta förlopp, och som behöver granskas närmare, är *examina* och den allt större betydelse de började få.

Examenssamhället och det högre utbildningsfältet

I sina examina hade universiteten en symbolisk resurs som instituten bara kunde erövra genom att efterlikna universiteten. Examina var ett kampobjekt. Det var de även i ett annat hänseende. Universitetets traditionella examina var en hämsko för den mer specialiserade undervisning som fordrades för att dana industrisamhällets experter. Just därför genomgick examensväsendet stora förändringar från 1800-talets mitt. 1853 infördes

en ny examensstadga vid universiteten, som avskaffade kravet på filosofisk examen i samtliga fjorton ämnen vid filosofisk fakultet; nu räckte det med tolv betyg i minst sex ämnen. I 1870 års examensreform minskades antalet obligatoriska ämnen till fem, och filosofie kandidatexamen infördes som grundexamen.⁷⁴ Man kan se dessa förändringar som en anpassning till en ny syn på förhållandet mellan expertis och allmänbildning.

Det tilltagande intresset för examina gällde dock inte bara dem som utfärdades av universiteten, utan var mer generellt. Man kan rent av tala om tiden efter 1800-talets mitt som *examenssamhällets* födelse, vars viktigaste enskilda element var införandet av studentexamen 1864.⁷⁵

Den politiska liberalism som utvecklades vid 1800-talets början kritiserade privilegiesamhället och ville se tillskriven status ersatt av merit. Men meritvärdering kan ske på olika sätt. Ett sådant är när rekryterande utbildningar (eller anställande organisationer) själva prövar de sökandes meriter vid *inträdet*. De sökande prövas då med avseende på sin lämplighet för just den utbildning eller anställning som avses. De antagningsprov som tillämpades vid 1600-talets kollegier och centrala ämbetsverk var exempel på detta. Samma princip gällde för antagning till universitetsstudier: professorerna förhandsprövade envar som sökte sig till deras universitet.

Med studentexamen etablerades istället en *examensburen* meritokrati. Det innebar att samtliga gymnasiestudenter fick genomgå en typ av prövning som tidigare endast gällt dem som sökt sig vidare till universiteten. Och det innebar att studentexamen tilldelades rollen som *generaliserat certifikat*. För studenterna innebar det att den avgörande prövningen av deras kunskaper försköts från intagningen vid universiteten till utgången från gymnasiet. För universitetens professorer innebar det en ny arbetsuppgift: universitetens kunskapskontroll kvarstod, eftersom det var universitetens professorer som var censorer vid studentexamen, men flyttade nu in på gymnasiet insida.

I och med studentexamen kunde alla enskilda studenter graderas efter sina betyg. Examina kom därigenom att definiera en samhällsordning i vilken avgångsbetyg fått rollen som inträdesvillkor och modern stratifieringsprincip. Det examenssamhälle som därmed tog form bidrog samtidigt till att förtäta och förändra relationerna mellan universitet,

⁷⁴ Bedoire & Thullberg 1978, s. 14.

⁷⁵ Beslut om att inrätta mogenhetsexamen fattades av K. Maj:t den 11 april 1862 och började gälla 1864. 1905 blev studentexamen också den officiella benämningen på denna avgångsexamen. Se Weibull 1968, s. 27.

läroverk och institut – och därmed till att konsolidera den högre utbildningens professionella fält.

I och med införandet av studentexamen kunde man gradera utbildningar och yrken efter huruvida de förutsatte en studentexamen, eller efter studentgruppens avgångsbetyg. Om universitetsexamina var kampobjekt så blev studentexamen ett kampmedel. För de utbildningsenheter som uppstått under institutens tidsålder erbjöd studentexamen en hävstång. Institutet började ställa samma inträdeskrav som universitetet, vilket gav en ökad likhet mellan de två institutionella formerna.⁷⁶

Läroverken påverkades i sin tur av förändringar i universitetens examina. Det fanns två typer av gymnasie- och läroverkslärare: lektor och adjunkt. Även om detta var separata anställningskategorier skilde de sig ursprungligen inte åt i termer av utbildning. Lektorn och adjunkten hade läst samma ämnen i samma omfattning. I takt med att universitetet började tillåta selektiva studiegångar, och i takt med att vetenskapen fick en ny ställning, gavs möjlighet att differentiera universitetens examina. I 1870 års examensordning ersattes magistern av doktorsgraden som högsta examen vid filosofisk fakultet. Därmed kunde gränsen skärpas mellan de redan existerande tjänstekategorierna vid läroverken, och lektorer och adjunkter fyllas med separata och hierarkiskt ordnade utbildningsbakgrunder.⁷⁷ ”Tidigare”, skriver Christina Florin och Ulla Johansson, ”hade en lektor och en adjunkt haft samma vetenskapliga grund, men på 1870-talet drogs en skarp gräns mellan lektorer och adjunkter i och med att fordringarna för fil kand examen och adjunktsbehörighet sänktes, medan blivande lektorer måste läsa ytterligare fem betyg samt skriva en självständig vetenskaplig avhandling”.⁷⁸

Differentieringen av universitetsexamina fortplantade sig därmed i en stratifiering av läroverkslärarkårens inre kategorier, som skildes åt i fråga om uppgifter (undervisning på högre respektive lägre stadier) samt arbetsomfång och belöningar (undervisningspensum respektive lön). Samtidigt skapades en viktig arbetsmarknad för universitetens alumner. Läroverken blev avrinningsområde för disputerade, vilka antingen kunde bli kvar i läroverksvärlden eller mellanlanda där i väntan på att en professur skulle

⁷⁶ Se t.ex. Florin & Johansson 2002, s. 87f.

⁷⁷ Jfr Abbott 2005.

⁷⁸ Florin & Johansson 2002, s. 166f.

bli ledig. Till detta kan läggas att flera av instituten anslöt sig till den modell läroverken tillhandahöll i fråga om institutionell form och tjänstekategorier. Läroverkskategorierna lektor och adjunkt finner vi vid Farmaceutiska institutet, Skogsinstitutet, Teknologiska institutet, Chalmers tekniska läroanstalt m.fl. institut.⁷⁹

Examenssamhället förde alltså med sig en komplex växelverkan mellan universitet, läroverk och institut. Ett resultat av detta var att instituten över tid blev mer universitetslika. Men de uppstod och formades utanför universiteten, och de olikheter som då uppkom tog de med sig in i det högre utbildningsfältet.

Institutens tjänstekategorier illustrerar detta. Vid instituten fanns alltså både lektorer och adjunkter. Där fanns professorer. Och där fanns specialbefattningar som inte hade någon motsvarighet vid vare sig universitet eller läroverk. På 1920-talet fanns vid Tekniska högskolan specialläraryrken i ämnen som teknisk kemi, bokföring, elektroteknik, skogsskötsel, fotografi, läran om verktygsmaskiner, läran om kemisk-tekniska apparater, läran om maskinelement, flygteknik, läran om värmemotorer samt gruvmätning för sommarövningar.⁸⁰ Även vid andra institut och fackhögskolor fanns den sortens befattningar: Veterinärhögskolans lärare i hovbeslag, Tandläkarinstitutets lärare i proteslära och tandreglering och Farmaceutiska institutets lärare i teknisk farmaci och författningskunskap.

Dessa lärarbefattningar är betydande för de processer vi skildrar. För det första handlade det uttryckligen om att bereda plats åt praktiker på högskolans insida, för att säkerställa anknytningen till yrkeslivet. Samma företeelse finner vi i högskolornas alla yrkes- och professionsutbildningar. För det andra är speciallärare en samlings- och restkategori som bara är speciell och särskild om man gör universitetens tjänstekategorier till utgångspunkt. Det sätt på vilket speciallärarkategorin avgränsades definierade de praktiska lärarkrafterna negativt, som de vilkas undervisningsämnen saknade relation till ämnen företrädade vid universiteten, men utan att speciallärarna kunde stöpas i någon förefintlig kategori på universitetens insida. Universiteten blev i detta hänseende riktmärken för institut och högskolor.

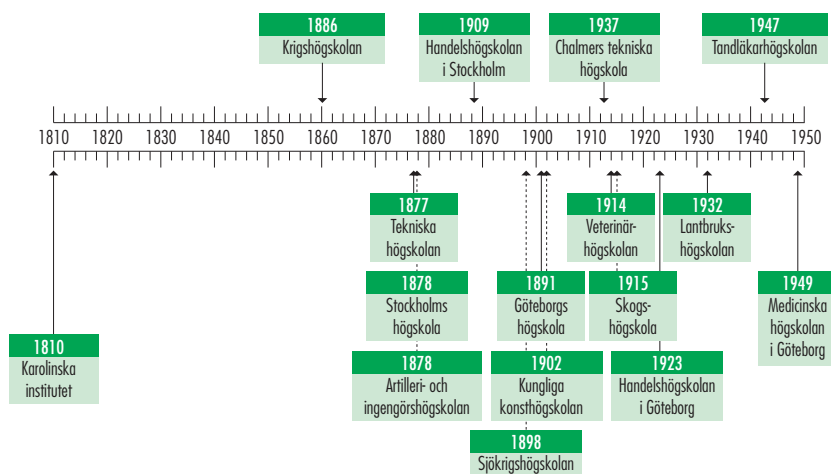
⁷⁹ SOU 1922:13, s. 59.

⁸⁰ SOU 1922:13, s. 150.

Högskolornas tillkomst

Karolinska institutet visade på möjligheten att ett institut kunde likna, vara jämförbart med och jämsställas med universiteten utan att vara ett universitet. Karolinska institutet var dessutom tidigt profilerat mot vetenskaplig forskning på ett sätt som tidigare snarast var specifikt för Vetenskapsakademien.

För de övriga instituten var situationen en annan. En lösning på problemet med deras ställning vis-à-vis universitet och läroverk blev att införa en ny beteckning – högskola. Man kunde här gripa tillbaka på modeller från kontinenten, till exempel det tyska mönstret med *Technische Hochschulen*.⁸¹ Ordet högskola var i sig inte ett nytt svenskt ord. Det hade använts redan på 1500-talet, men då syftat på helt andra skolformer.⁸² Det förekom vidare i allmänspråket i diverse sammanhang som inte hade något med det högre utbildningsfältet att göra. Men under 1800-talets andra hälft togs termen i anspråk för mer administrativa syften. Tidslinjen nedan illustrerar hur högskolan etablerades som institutionell mellanform från 1800-talets sista tredjedel:

FIGUR 2.4 Högskolor, 1810–1950.⁸³

⁸¹ Jarausch 1990, s. 17.

⁸² Se SAOB, uppslagsord "Högskola".

⁸³ Se uppslagsord "Högskola" i Nordisk familjebok 1910. Se därutöver Allard 1978; Bedoire & Thullberg 1978; Björck 2004; Hellberg 1978; Lindberg & Nilsson 1996; Lindskog 1998; Sylvan & Kuylenstierna 1918; Weibull 1991.

Högskolornas tillväxt följde på införandet av studentexamen 1864. I och med den uppstod snart frågan om en utbildningsanstalt kunde vara, eller vara jämförbar med, ett läroverk om tillträde till den förutsatte studentexamen. Artilleriläroverket, grundat 1818, döptes 1866 om till Artillerihögskolan, som i en reform 1878 delades upp i ”nya” Krigshögskolan för högre officersutbildning, och Artilleri- och ingenjörhögskolan för tekniskt orienterad officersutbildning. Och när Teknologiska institutet ombildades till Tekniska högskolan 1877 sammanföll det med att man började kräva studentexamen av de studenter som antogs till civilingenjörs- och arkitektutbildningen. Ombildningen till högskola förde i sin tur med sig anspråk på att lösgöra sig från sådana egenskaper som institut förvärvat genom att för en period stöpas i läroverkets institutionella form.

Som framgår av figurerna ovan var de nya högskolorna av två slag: å ena sidan de gamla instituten, å andra sidan de s.k. fria högskolorna i Stockholm och Göteborg. De var inbördes olika, särskilt i fråga om inställningen till yrkesförberedande utbildning. Men i båda fallen handlade det om inrättningar som till sina elever förmedlade expertis på enskilda områden och inte önskade resa krav på en allmän bildning av det slag som fordrades av universiteten.

Fältkonsolidering och kårexpansion, 1852–1960

I vår periodisering har vi bestämt det högre utbildningsfältets konstitueringsfas till tiden mellan 1810 och 1870, och dess konsolideringsfas till perioden mellan 1852 och 1960. Den överlappande tidsperioden, mellan 1850- och 1870-talen, var ett ombrytningsskede: studentexamen infördes, utbildningsväsendet systematiserades och hierarkiserades, universitetens monopol på läkarutbildning bröts, begreppet högskola introducerades, vetenskaplig forskning började i universitetsstatuterna betonas som ett mål för universiteten och ett tjänsteåliggande för dess professorer, universitetens inre organisation förändrades och instituten trädde i närmare beröring med universiteten. Utbildningen av experter hade blivit en uppgift som förvaltades inom ett högre utbildningsfält, som i sin tur börjat gravitera kring universiteten.

Åren omkring 1960 blev de nya högskolorna och de till fackhögskolor omvandlade instituten helt inlemmade i universitetssystemet. På de gamla universiteten påbörjades en expansion som accelererade under det följande årtiondet, och utbildningar som tidigare legat vid sidan av det högre utbild-

ningsfältet började röra sig mot universitetssystemet på samma sätt som instituten och högskolorna gjort före dem. Högskolornas tillkomst och utveckling från och med 1800-talets andra hälft utgör förutsättningen för detta senare händelsekomplex. Detta var en central länk i den kedja som lett till att det är via universiteten och deras lärare som de övriga professionerna reproduceras, och en avgörande faktor för universitetslärarprofessionens omvandling.

Att bli högskola var inte liktydigt med att bli jämställd med universiteten. Det innebar till exempel inte per automatik att man också fick rätt att utfärda universitetsexamina. Stockholms högskola, bildad 1878, fick examensrätt först 1904. För motsvarande högskola i Göteborg gick det visserligen fortare, men det följde inte av högskoleformen och vanns först efter särskilda uppvaktningar.⁸⁴ Man påbörjade sin verksamhet 1891 och erhöll 1893 examensrätt för filosofie kandidat-, filosofie licentiat-, teologisk-filosofisk preliminärexamen och förberedande examen för inträde i rättegångsverken – visserligen på prov och beviljad först i femårsperioder och senare i tioårsperioder, en ordning som upphörde först när Göteborgs högskola blev universitet 1954.⁸⁵

Kategorin högskola skapade således ett utrymme mellan läroverk och universitet. Den väsentliga skillnaden i förhållande till tidigare århundraden låg i att universiteten inte skildes från andra sorters enheter och utbildningar av tydliga skiljelinjer. Om det tidigare var så att en enhet antingen var eller inte var universitet, så blev det under 1800-talet alltmer en fråga om gradskillnader mellan universiteten och utbildningar i andra institutionella former.

Efterlikning kontra särutveckling

Som fallet med Karolinska institutet visar var det ingalunda så att 1800-talets universitet av alla sågs som värt att efterlikna. Likväl kom institutet att söka samma rättigheter och status som universiteten. Detta hängde samman med processer i omgivningen, med stadgandet om vilka kvalifikationer som krävdes för anställning i staten och med det faktum att dessa var knutna till universitetsexamina. För att inte alumnernas arbetsmarknad skulle bli beskuren var man nödgad att relatera sig till universiteten.

Det examenssamhälle som tog sin början på 1850-talet generaliserade det predikamentet. För de forna institutens del låg det nära till hands att

⁸⁴ Lindberg & Nilsson 1996, s. 38.

⁸⁵ Lindberg & Nilsson 1996, s. 40.

eftersträva universitetslikhet med avseende på examina. Till en början innebar det en strävan att få ge vid universiteten befintliga examina: först filosofie kandidat, därefter filosofie licentiat och som slutmål filosofie doktor. I ett andra steg växlade detta över i en ambition att skapa områdesspecifika doktorsgrader, efter mönster från och sidoordnade universitetens grader, men avgränsade till specifika expertisområden. Under 1900-talets mittersta tredjedel tillkom en rad sådana doktorsgrader: teknologie doktor (1927), veterinärmedicin doktor (1935), ekonomie doktor (1946), odontologie doktor (1949), agronomie doktor (1949), skoglig doktor (1950) och farmacie doktor (1954).

I den mån och i den takt som instituten och högskolorna började orientera sig efter möjligheten att få universitetens examensrätter ställdes de under ett isomorfitryck, dvs. man måste efterlikna universiteten för att få tillstånd att utfärda deras examina.⁸⁶ Även för universiteten hade detta viktiga konsekvenser. Av dessa har vi redan nämnt att den riktning som institutens och högskolornas strävanden här tog gav universitetet roll som måttstock och konsekurerande instans. En andra konsekvens, viktig för den fortsatta utvecklingen, var att allteftersom nya enheter blev universitetslika längs någon dimension, så expanderade och diversifierades klassen av utbildningsinstitutioner som övriga institut och högskolor kunde orientera sig mot, förhålla sig till och efterlikna. Karolinska institutet blev tidigt en sådan instans. För Farmaceutiska institutets del diskuterades till exempel på 1890-talet möjligheten att samarbeta kring undervisningen i kemi, som ett led i att förbättra, akademisera och vinna erkännande för utbildningen.⁸⁷ Tandläkarutbildningen i Stockholm har pendlat mellan självständigt institut och inkorporering i Karolinska institutet.⁸⁸ För andra kunde institutet fungera som motpol snarare än samarbetspartner. Det senare gällde Gymnastiska Centralinstitutet, vars sjukgymnastikutbildning utformades i medveten motsättning till "kemismen" vid Karolinska institutet. Ju mindre tydligt universiteten skiljs från andra utbildningsinstitutioner i det högre utbildningsfältet, desto mer tunnas deras konsekureringsmakt ut och desto mer kommer de själva att förhålla sig till detta kringland av andra institu-

⁸⁶ Powell & DiMaggio 1991. Se även Tilly 2000.

⁸⁷ Ekekrantz 1898.

⁸⁸ Se Lindskog (1998) för en framställning av tandläkarutbildningen, inklusive dess förhållande till Karolinska institutet, från tiden strax före Tandläkare-Institutets bildande 1898 till modern tid.

tioner. Tillkomsten av områdesspecifika doktorsgrader är ett exempel på detta.⁸⁹

En allt större närhet mellan universitet och institut/högskolor hade således verkningar på alla parter. Väl påbörjad hade den processen sin egen inre logik, med komponenter som efterlikning, gradvis inkorporering längs flera dimensioner och en åtföljande vidgning av den högre utbildningens spännvidd (kognitivt och i termer av kårens sammansättning).

Samtidigt stod de blivande högskolorna inför ett vägval, och det fanns starka krafter som motsatte sig en efterlikning av universiteten och istället förespråkade en särutveckling. Sådana uppfattningar fanns, som vi redan sett, företrädde på Karolinska institutet och bland de liberaler som understödde det. Något liknande finner man i de miljöer som drev på inrättandet av det som skulle bli högskolorna i Stockholm och Göteborg, som till skillnad från instituten inte koncipierades som yrkesutbildande enheter. I dessa högskolor var följaktligen trycket på efterlikning mindre. I högre grad än för övriga utbildningsenheter på det högre utbildningsfältet var vägvalet här reellt, chanserna för en särutveckling initialt större.

I såväl Stockholm som Göteborg fanns från 1850-talet krafter som verkade för etableringen av högre, vetenskapliga institutioner i respektive stad, och i båda fallen var det liberala grupper som stod bakom förslagen. Vad initiativen också hade gemensamt var att man definierade de skisserade anstalterna delvis i motsättning till universiteten. Vid 1859 års riksdag motionerade till exempel liberalen Carl Henrik Anckarsvärd om att i Stockholm inrätta ”ett slags akademi, ett universitet, om man så vill, men utan fakulteter, utan inskrivna eller examinerade elever och, vad bättre är, utan examina”.⁹⁰ På motsvarande sätt föreställde sig vid samma tid S.A. Hedlund, som lanserade idén om en högre bildningsanstalt i Göteborg, en fri akademi där studierna inte styrdes av några examina, och utan någon fast uppsättning undervisningsämnen.⁹¹ De ämnen Hedlund föreslog hade dessutom det gemensamt att de inte fanns företrädde vid universiteten. Den samlande punkten var motståndet mot universitetens examina och ”tvångsämnen”. Den allmänna bildningen stod över, och kunde befaras tränga ut,

⁸⁹ Björck 2004, s. 25f.

⁹⁰ Anckarsvärd, motion vid 1859 års riksdag, citerad efter Bedoire & Thullberg 1978, s. 16.

⁹¹ Lindberg & Nilsson 1996, s. 15.

vetenskaplig specialisering. Detta förhållande ville man inte reproducera i de tilltänkta högre bildningsanstalterna.

Avståndet till universiteten minskade emellertid när högskoleplanerna fick fastare former. Det fanns alltså grupper som beklagade att högskolan inte valt den examensfria vägen, och blivit ett Collège de Suède i den fria forskningens tjänst, men den arena man kom att verka på och de praktiker man därvid utvecklade ledde allt längre bort från den vägen.⁹²

Såväl de gamla instituten som de fria högskolorna kom på så sätt att orientera sig efter universiteten. Examinas ändrade och ökade betydelse bidrog till att göra examensrättigheter till viktiga angelägenheter för andra enheter i det högre utbildningsfältet. Från att vid seklets början ha varit ifrågasatt som otidsenlig skråorganisation blev universitetsinstitutionen på så sätt alltmer det centrum mot vilket andra enheter i det högre utbildningsfältet graviterade.

Utvecklingen vid universiteten

Skildringen ovan av det högre utbildningsfältets framväxt från 1800-talets början, och dess konsolidering under andra hälften av 1800-talet, har fokuserat på tillkomsten av enheter och institutionella former vid sidan av universiteten. Det var de som först blev bärare av ett nytt funktionslager, utbildning av industrisamhällets experter. Institutens tillkomst, tillväxt, omvandling till högskolor och gradvisa närmande till universiteten är ett dramatiskt förlopp.

Universiteten, å andra sidan, blev inte fler under samma period. Av den första och andra vågen av universitetsgrundanden återstod efter 1815 endast Uppsala och Lund. Åtskilligt var då oförändrat från äldsta tid. Universitetens inre organisering, med en lägre och tre högre fakulteter, var densamma som under medeltiden. Universitetslärarna utgjorde en korporation med egen jurisdiktion i staden, styrd av sina konsistorier, av sina rektorer, valda på korta terminer av och bland professorerna, och utrustade med en för vart universitet separat universitetskansler, också dessa valda av universitetets professorer. Professorerna var alltså den tjänstekategori som dominerade universiteten, och var den enda kategori som helt befann sig på deras insida genom

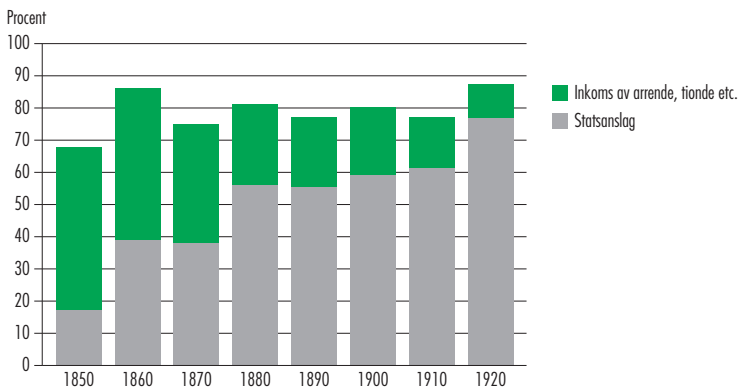
⁹² Bedoire & Thullberg 1978, s. 24ff., 33. Beträffande praktik- och arenabegreppen, jfr Dannefeldt 2009.

att äga säte och stämma i beslutande församlingar. De förvaltade själva den donationsjord och de kronotonden som utgjorde universitetens ekonomiska bas. Magistern var högsta examen vid filosofisk fakultet, och av magistrarna förväntades examination i samtliga ämnen vid den lägre fakulteten.

Annat hade förändrats över tid, om än i långsam takt. Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer överlades under 1600-talet med den att utbilda ämbetsmän i staten. Det följdes av en differentiering av såväl kognitiv bas som student- och tjänstekategorier.

Under det kommande seklet skulle dock förändringarna komma i snabbare takt, och vara mer genomgripande. Två förändringar är av särskild dignitet, och utgör ramverket för en hel serie andra ändringar: universitetens förhållande till staten respektive till det högre utbildningsfältet.

Om det under 1820-talet sågs som självklart – av universiteten lika väl som av statsmakterna – att universiteten var självständiga korporationer, så förvandlades de under 1800-talet i sådan utsträckning att man började tala om dem som statsuniversiteten. Det hängde i sin tur samman med att universiteten gradvis blev finansiellt beroende av staten.⁹³ Från 1830-talet började statsbidrag utgå till universiteten. Till en början stod det statliga bidraget för en mycket liten andel av de båda universitetens samlade intäkter, men som Göran Blomqvist visat växte den andelen från årtionde till årtionde.⁹⁴

FIGUR 2.5 Olika inkomstkällors andel av Uppsala universitets totala intäkter 1850–1920.

⁹³ Vi följer här i huvudsak argumentet i Blomqvist 1992.

⁹⁴ Blomqvist 1992, s. 56f.

Det allt ökande inslaget av statlig finansiering var en central randbetingelse för universitetens fortsatta utveckling. Detsamma gäller för tillkomsten av det högre utbildningsfältet. Universiteten kom därigenom att verka i en ny omgivning. Tjänstekonkurrensen ändrades som en följd av de andra högre utbildningsinstitutionernas likheter såväl som deras olikheter med universiteten. Instituterna utrustades med både professorer och andra lärarkategorier, och huvudregeln var att en professorsstol inrättades om det fanns ett motsvarande ämnesområde vid universiteten. Detta var ett erkännande av universiteten som måttstock. Samtidigt bidrog det till dupliceringen av en universitetskategori på universitetens utsida – en spridning som på samma gång bröt universitetens exklusivitet och bekräftade deras ställning.

På de ämnesområden där sådan duplicering ägde rum – främst inom medicinska och teknisk-naturvetenskapliga ämnen – tillskapades en vidare krets av tjänster som aspirerande professorer kunde söka. Professorskåren och den egentliga universitetslärarkåren sammanföll inte; universitetsinstitutionen och -organisationen definierade inte med nödvändighet kårens gränser. Till detta kom att universiteten konkurrerade med instituten och högskolorna om lärar- och forskarkrafter. Den enskilde akademikern kunde jämföra löneförhållanden och arbetspensum med vad som gällde utanför den formellt enhetliga universitetsinstitutionen, och välja därefter. Närvaron av professorsbefattningar vid andra högre utbildningsenheter gav också möjlighet att bereda anställning åt forskare som företrädde heterodoxa uppfattningar. Diskrepanser mellan universiteten och deras konkurrenter kunde vidare omsättas i argument för undervisningslättnader.⁹⁵

Såväl de förändrade relationerna till staten som framväxten av ett högre utbildningsfält skedde gradvis under 1800-talet. Inom detta ramverk ägde en serie andra, inbördes förbundna förändringar rum vid universiteten. Till dem hör vetenskapens allt ökande betydelse som akademiskt kärnvärde och tjänstestrukturens utveckling.

Vetenskapen och universiteten

Utbildningen av industrisamhällets experter gällde såväl yrkesspecifik expertis som specialiserad vetenskaplig forskning. I takt med att detta funktionslager fick fäste och ökade i betydelse, ändrades uppgiftsstruk-

⁹⁵ Se t.ex. SOU 1946:81, s. 12.

turen för universitetslärarna, liksom relativförhållandet mellan de olika funktionslagren. Den värdeförskjutning genom vilken forskningen tilldelats en ny rangställning vid universiteten påbörjades vid 1800-talets mitt. Vi har redan nämnt de i detta hänseende försiktiga formuleringarna i 1852 års universitetsstatuter, liksom det faktum att forskningens roll blev alltmer framträdande med varje ny statutrevision. Från 1916 hette det att ”universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning”.⁹⁶

Som med alla förändringar av formella dokument finns det skäl att tro att statutrevisioner skett med en viss eftersläpning. Vetenskapligt orienterade universitetslärare hade det funnits sedan länge. Men deras relativa position i universitetsorganisationen förändrades, liksom deras verksamheter (vetenskapligt såväl som i ekonomiska termer). Sådana förändringar i relativpositioner kommer till stånd i kamp om resurser och erkännande, och den funktion som framför allt minskade i betydelse under denna tidsperiod var den kyrkliga. De vetenskapligt sinnade klagade över den teologiska fakultetens kvardröjande status och inflytande, en hämsko för den vetenskapliga utvecklingen. ”Man torde icke”, skrev Pehr Gellerstedt, ”kunna vänta särdeles intresse för vetenskaplig forskning hos en statskyrka med orubbligt fastställda trosdogmer”.⁹⁷ På samma sätt kunde vetenskapligt orienterade universitetsmän vända sig mot universitetets beroende av det andra funktionslagret, danandet av ämbetsmän i staten, och betona att den akademiska kårens uppgift var ”att utbilda vetenskapligt övade experter”.⁹⁸ Exempelen illustrerar hur varje funktionslager får sina företrädare – knutna till det genom intressen, tro och karriärförhoppningar – som försvarar dess prioritet över andra. I så måtto kan man förstå förskjutningen mot en större betoning av vetenskap och forskning som resultatet av en intressekamp.

På 1850-talet fanns en vetenskapspositiv, liberalt sinnad offentlighet att ta hänsyn till. Då pågick som bäst en kampanj för att lägga ned de gamla universiteten i Uppsala och Lund, och i deras ställe upprätta ett modernt riksuniversitet i Stockholm, där ju redan Vetenskapsakademien och Karolinska institutet var belägna. Inhemska debattörer, men också utländska besökare, gjorde sig lustiga över ett Uppsala som framstod som insulärt och en smula efterblivet.⁹⁹ Rapporter om lokala vetenskapliga framgångar,

⁹⁶ *Universitetsstatuterna av år 1916*, § 1, första stycket.

⁹⁷ Citerad ur Blomqvist 1992, s. 247.

⁹⁸ Blomqvist 1992, s. 251.

⁹⁹ Widmalm 2001, s. 25ff.

särskilt i form av internationellt erkända forskares uppskattning, var viktiga för att mota sådana argument. Framför allt gällde det att få till stånd ny, framgångsrik forskning.

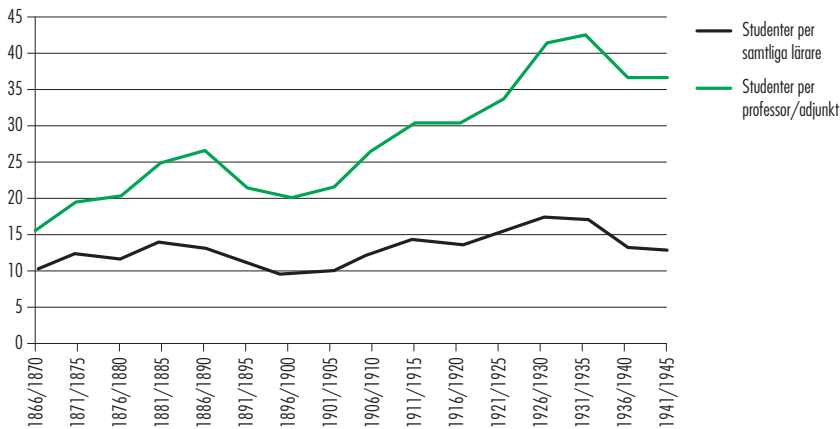
Universitetslärarkåren: expansion och sammansättning

Under hela 1800-talet var det endast de ordinarie professorerna som helt befann sig på universitetets insida: bara de hade säte och stämma i beslutande församlingar. Den egentliga kåren tillväxte, på grund av en-professorsämnen, i princip bara genom etableringen av nya discipliner eller nya subspecialiseringar som kunde utrustas med ordinarie professorer. Det systemet ställdes under förändringstryck genom kombinationen av nya uppgifter och större studentvolym.

Jörgen Weibull pekar på tre förändringar som ”åstadkommit en förändring av lärarkårens sammansättning och därmed skapat delvis nya förutsättningar för den vidare utvecklingen”: avskaffandet av universitetsadjunkturen (1877), extra-ordinarie professorers jämställande med ordinarie professorer (1909) samt universitetslektorns födelse (1958).¹⁰⁰ Weibulls sista punkt markerar i själva verket början på en ny epok i universitetets historia. Universitetslektorskategorin, och det resurstilldelningssystem som samtidigt introducerades, kan ses som en lösning på det expansions- och uppgiftsrelaterade problemknippe som universitetssystemet fått att hantera. Men denna tjänsteinnovation pekar mot framtiden, genom att den möjliggjorde en studentexpansion av dittills oanade mått och skiktade universitetet på ett helt nytt sätt. Professorsuniversitetet följdes av lektorsuniversitetet. I det här avsnittet ska vi fokusera på utvecklingen fram till andra världskrigets slut.

Mellan 1866 och 1945 växte universitetens professorskader, inklusive vakanta professorer och adjunkturen, från 107 till 140 tjänster. Det var en stark tillväxt om man jämför med årtiondena dessförinnan. Men under samma period växte studentpopulationen i Uppsala och Lund från cirka 1 700 till 5 000. Den övre, heldragna linjen i figur 2.6 visar hur student/professor-kvoten ökade över tid:

¹⁰⁰ Weibull 1968, s. 164.

FIGUR 2.6 Antal studenter per lärare i Uppsala och Lund.¹⁰¹

När studentantalet växte översattes det inte oförmedlat i en ökad arbetsbörda för den enskilde ordinarie professorn. Precis som adjunkterna under 1700-talet sattes att sköta en allt större del av undervisningen vid universiteten så komprimerades här den större studentvolymen i all huvudsak av en tillväxt av andra lärarkategorier. Tillväxten i SCB:s kategori "övriga lärare" – mer än en fyrdubbling sett över hela perioden – håller alltså nere kvoten student/universitetslärare. Den undre, svarta kurvan i figur 2.6. visar förhållandet mellan studenterna och de samlade lärarkrafterna vid universiteten: den kvoten fluktuerade betydligt mindre, och var avsevärt lägre än den som endast upptar ordinarie tjänster. Om den enskilde ordinarie professors arbetssituation således inte nödvändigtvis utsattes för större påfrestningar, innebar det samtidigt en allt större förlitan på lärarkrafter utanför de akademiska församlingarna och i förlängningen en förändring av kårens morfologi. I grunden var detta följdverkningar av att universiteten överlagrats med en ny funktion, den att utbilda experter: direkt genom vetenskapens ökande roll, indirekt genom att de statutändringar som beredde vägen för mer specialiserad undervisning också bidrog till en studentexpansion. "Tillväxten av tjänster", skriver Göran Blomqvist, "motsvarade på inget sätt vetenskapernas förändring eller behovet av lärare. Extra ordinarie professorer, docenter, laboratorer och andra svarade för en växande andel av undervisningen och forskningen".¹⁰²

¹⁰¹ Statistisk årsbok för Sverige 1936–46.

¹⁰² Blomqvist 1992, s. 250f.

Den första stora förändringen av tjänstekategorier minskade snarare än ökade diversiteten i universitetens tjänstestruktur. 1877 avskaffades de adjunkturen som introducerats på universitetet under 1620-talet. Adjunkterna hade fyllt en viktig funktion för universitetssystemet genom att kvarhålla en pool av kandidater till ledigförklarade professurer, genom att de avlastade professorerna och var skyldiga att träda i deras ställe, samt genom de privatkollegier de höll. I samband med utarbetandet av nya statuter 1874 framfördes dock kritik mot universitetsadjunkturen. Kritikerna menade att adjunktskategorin snarast försämrade universitetens utsikter att få besätta professurer med kvalificerade personer. Tendensen var, menade reservanterna, att en adjunkt inte ville lämna sin plats för något annat än en professors stol. Var en ordinarie professor långlivad kunde en adjunkt hamna i väntrummet i många årtionden. Å ena sidan hamnade man lätt under en upplevd moralisk förpliktelse mot adjunkten, som man inte ville förbigå även om skarpare kandidater fanns till hands; å andra sidan var adjunkten ofta lika gammal som den professor som skulle ersättas.

Efter flera remissturer beslöt riksdagen att adjunkturen skulle omvandlas till extra ordinarie professorer.¹⁰³ Dessa skulle ha samma undervisningsbörda som ordinarie, utan förpliktelse att vikariera för dessa, men med något lägre lön, och utan rätt att delta i konsistoriet eller i rektors- och prorektorsvalen. Därtill skulle det skapas ett antal större docentstipendier. Eftersom omvandlingen från adjunktur till extra ordinarie professor skulle ske först efter det att adjunktens innehavare lämnat sin tjänst skulle det dröja innan den slog igenom. När den väl gjorde det innebar den att docenterna fick överta de funktioner som adjunkterna fyllt, att agera vikarie för ordinarie professor och biträda denne i undervisningen, varvid de också ålades att undervisa en timme i veckan. De extra ordinarie professorerna kom, i sin tur, i realiteten att bli lika de ordinarie till ansvar och befogenheter, och i en ny reform 1908 beslöts att de två professorskategorierna skulle jämsställas.

Till sina huvuddrag bestod under perioden mellan 1866 och 1945 universitetens tjänstestruktur av en blandning av ordinarie professorer, extra ordinarie professorer, gradvis utfasade adjunkter och docenter. Utöver de kategorierna fanns resterna efter tidigare funktionsöverlagringar. Exercitiemästarna, som tillkom när 1600-talets universitet skulle rusta adelsmän för civil och militär statlig tjänst, fanns kvar även om de överlevt sitt ändamål.

103 De många turerna och olika ståndpunkterna finns skildrade i Weibull 1968, s. 165–181.

Av större praktisk betydelse var de tjänster, också tillkomna under 1600-talet, som inrättats för att sörja för särskilda vetenskapers behov: laboratorer, observatorstjänster osv. Även amanuenser – tillfälligt anställda assistenter – befolkade universitetens periferi. Därtill avsatte sig den allt tätare relationen med läroverken i pedagogiska lektorat speciellt avsedda för utbildningen av läroverkslärare, samt lektorer i utländska språk (således med läroverkets snarare än universitetets tjänstenomenklatur). Det illustrerar hur olika funktionslager format universitetsinstitutionen, och givit upphov till en specifik kårmorfologi.

Ju längre in i 1900-talet man kom, desto mer framstod denna tjänstestruktur som dåligt ägnad att hantera ökande studentantal och tilltagande krav på vetenskaplig forskning. Det fanns ett stegrat behov av både fler *tjänster* och nya *tjänstetyper*. Den egentliga karriärstegen på universitetens insida var starkt sammanpressad, samtidigt som man för att fullgöra undervisnings- och forskningsuppgifter var beroende av arbetskraft med lös och tillfällig anknytning till universitetsorganisationen. Problemet hade två aspekter, som löpte samman i frågan om tjänstestrukturen vid universiteten. Den ena gällde den akademiska återväxten och den akademiska karriären, den andra gällde hur man skulle försörja undervisning och forskning med personal.

Bortsett från docentstipendierna var det dåligt sörjt för de första stegen i den akademiska karriären. De som förvärvade en doktorsgrad kunde inte räkna med att fortsatt verka vid universiteten. Omkring sekelskiftet 1900 fanns det fler disputerade vid läroverken än vid universiteten.¹⁰⁴ Eftersom docentstipendierna var tidsbegränsade hamnade även deras innehavare förr eller senare i en situation där de bara kunde hoppas att en tjänst blev ledig på universitetets insida, och att mer kvalificerade sökande inte fanns till hands. Man talade i samtiden om ”docenteländet”, och problemet uppmärksammades 1938 i en särskild docentutredning.¹⁰⁵ Docenternas situation blev tema även i 1945 års universitetsberedning: dess första betänkande behandlade docentinstitutionen, det andra betänkandet de akademiska lärarbefattningarna.¹⁰⁶ Problematiken med tjänstestrukturen vid universiteten var central för 1945 års universitetsberedning. I direktiven till beredningen

¹⁰⁴ Richardson 2004, s. 71f.

¹⁰⁵ Se SOU 1939:41.

¹⁰⁶ Se SOU 1946:9 respektive SOU 1946:81.

påpekades det förhållandet, att ”studentantalets ökning under de senaste årtiondena vid universitet och högskolor, proportionsvis [varit] vida starkare än ökningen av antalet universitetslärare, [vilket] framkallat ett stort behov av nya lärarbefattningar”.¹⁰⁷

Sett till undervisningens behov kunde situationen också vara pressad, eftersom undervisningsvolymen varierade mellan lärarkategorierna. Den mest omfattande undervisningsskyldigheten hade professorerna, efter 1909 utan åtskillnad mellan ordinarie och extra ordinarie professorer. Det krävdes fyra docentstipendiater för att motsvara undervisningsvolymen hos en professor. Såväl docentstipendiater som övriga docenter kunde förvisso åläggas att, som det hette, mot skäligen ersättning överta undervisning i sin vetenskap, och plikten att biträda och vikariera för professor kvarstod. Men docenterna var en tillfällig och extern lärarkraft, som man med rådande statuter inte kunde få ut stora undervisningsvolymen ur.

Ingenstans i 1945 års universitetsberedning väcktes frågan om en eventuell utökning av professorernas och docenternas undervisningspensum, vilket ju hade varit ett sätt att hantera en ökad studenttillströmning. Tvärtom. För docentstipendiaterna föreslogs att de mer än vad som hittills varit fallet skulle inriktas på det vetenskapliga arbetet, och för professorerna diskuterades möjligheten att minska deras undervisningsbörda. Många professorer, hette det i utredningen, uppfattar denna ”såsom väl betungande med hänsyn till den tid, som bör stå till förfogande för deras forskningsarbete”.¹⁰⁸ Man jämförde med förhållandena vid högskolan i Stockholm, där professorernas stadgade undervisning istället var två timmar i veckan. Även om studentexpansionen utan tvekan var en viktig punkt på dagordningen, förklarade universitetsberedningens sakkunniga uttryckligen att de satte forskningens behov i främsta rummet. Det är i sig belysande för den plats som vetenskaplig forskning nu hade kommit att få vid universiteten. De lösningar man sökte skulle alltså på samma gång frigöra tid för professorernas forskning och ge universiteten bättre förutsättningar att hantera större och stigande studentvolymen.

Beredningen laborerade med fyra typer av åtgärder som mötte de kriterierna. Den första var att öka antalet docentstipendier, den andra var att tillskapa nya professurer, den tredje att tillföra assistent- och amanuensbefatt-

¹⁰⁷ SOU 1946:81, s. 7.

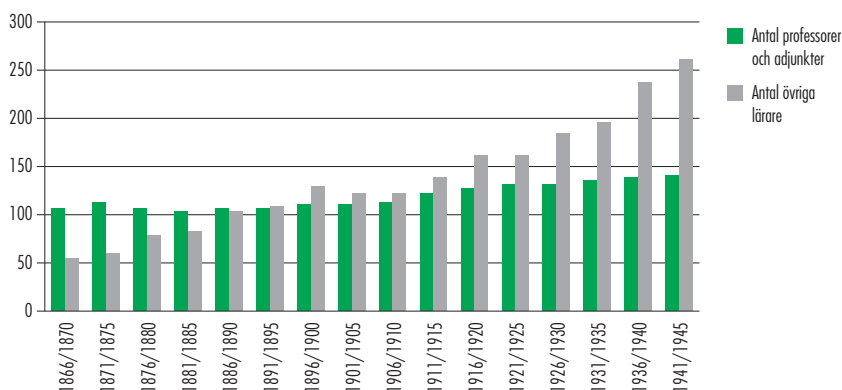
¹⁰⁸ SOU 1946:81, s. 10.

ningar. Den fjärde åtgärden var den principiellt mest intressanta, eftersom den representerade ett försök att ändra tjänstestrukturen: att skapa nya former av biträdande lärare som inte fanns i statuterna. Man prövade alla vägar, utan att dock spränga det rådande systemets ramar. Docentstipendierna blev fler, assistent- och amanuensbefattningarna ännu fler. Det blev även professorerna, med följden att åren närmast efter andra världskriget gav gynnsamma institutionella villkor för etablering av subspecialiseringar och nya discipliner – de nya professorerna skulle ju i normalfallet ha var sitt eget ämnesområde att råda över.¹⁰⁹ Likväl stod det klart att ett större antal docenter och professorer inte skulle lösa problemet med undervisningen. Professorerna var den högst avlönade, och således dyraste, kategorin och att täcka hela undervisningsbehovet med nya professorer skulle vara alltför kostsamt. Docentstipendierna förslog inte heller, givet deras lägre undervisningsskyldighet och givet beredningens eget påpekande att dessa skulle viga åt forskning.

1945 års universitetsberedning tog därför upp tråden från sin föregångare på 1930-talet, och sonderade möjligheterna att introducera biträdande lärare, ”av ungefär samma kompetensgrad som docenterna men med större undervisningsskyldighet”.¹¹⁰ I universitetsorganisationen fanns det redan en brokig samling biträdande lärare, delvis av det slaget. De hade vuxit fram ad hoc, för att möta behov i specifika ämnen vid specifika tillfällen, och efter särskild framställan till universitetskanslern. I statistiken dök de upp under samlingsbeteckningen ”övriga lärare”, den utan jämförelse snabbast växande kategorin under 1900-talets första hälft.

109 En-professorssystemet, i vilket man så att säga inte kunde ha två bidrottningar i samma kupa, hade intressanta effekter på disciplinbildningen. Totalt tillkom mellan 1946 och 1947 nitton professorer vid de båda universiteten, en ökning av universitetens samlade professorskår med 13 procent – och därmed en drivkraft mot tillskapande av nya discipliner. Som exempel kan nämnas vårt eget ämne, sociologi, inrättat 1947 i Uppsala. Torgny Segerstedt, som blev ämnets förste professor, fick välja mellan att tillträda en professur i praktisk filosofi eller en i det nya ämnet sociologi. För en analys av sociologiämnets framväxt i Sverige, se Larsson 2001. En parallell till denna utveckling ägde rum 1877, i samband med adjunkturernas avskaffande och tillskapandet av extra ordinarie professorer. Professuren i statskunskap vid Lunds universitet uppstod till exempel genom att en adjunktur i historia omvandlades till en extraordinarie professur i historia och statskunskap.

110 SOU 1946:81, s. 21. Även i den utredning som berörde inrättande av ett naturvetenskapligt forskningsråd hade framförts liknande synpunkter, se SOU 1945:48.

FIGUR 2.7 Antalet professorer och övriga lärare vid universiteten 1866–1945.¹¹¹

Kategorin biträdande lärare, som beredningen övervägde, var dock så heterogen att det var svårt att generalisera den i en enhetlig formulering. Vilken kompetens skulle krävas av innehavarna? Vilken lön skulle de uppbära? Skulle de vara anställda på livstid, eller skulle de anställas på viss tid? Hur stor skulle deras undervisningsbörda vara, vilka uppgifter kunde de anförtros?

Ställd inför dessa frågor valde beredningen en försiktig linje. Den enda egentliga tjänsteinnovation som åstadkoms var befattningen preceptor, en tillsvidareanställning närmast under professor, för vilken det krävdes höga kvalifikationer och där undervisningsskyldigheten reglerades i ett särskilt kanslerbeslut.

Vid det laget var dock en mycket större förändring på väg. I 1955 års universitetsutredning fanns en tydlig politisk ambition att expandera den högre utbildningen, och att få till stånd reformer som hanterade expansionen. Bakom ambitionerna låg en pedagogisk-psykologisk idé om ”begåvningsreserven”, och en vision hos socialdemokraterna och bondeförbundet om social utjämning. Universitetslektorns födelse ska ses i detta vidare sammanhang.

Den moderna universitetslektorn introducerades 1958, tillsammans med en ny budgetmekanism för automatisk tilldelning av resurser för undervisning. Med ett viktigt tillägg – den moderna universitetsadjunkten, introducerad 1965 – hade universiteten därmed fått den grundläggande tjänstestruktur som de alltjämt har. Därmed gavs universiteten en tjänstestruktur

¹¹¹ Statistisk årsbok för Sverige 1936, 1946.

och medelstillsdelning som förmådde hårbärgera en studentexpansion av en helt annan magnitud än vad universiteten hittills erfarit, och som samtidigt upprättade en intern differentiering där olika tjänstekategorier på universitetens insida skiktades bland annat utefter graden av forskningsinvolvering.

Utbildningen av industrisamhällets experter: funktionslager och alternativa institutioner

Ovan har vi analyserat framväxten av ett högre utbildningsfält, dess uppkomst och konsolidering, och hur det förändrat universiteten. Centralt i detta förlopp var tillkomsten av ett nytt funktionslager, det att dana industrisamhällets experter.

Expertis i denna mening omfattar såväl yrkesmässig som vetenskaplig specialisering. Den programmatiska allmänbildningen vid universiteten satte gränser för båda. För att förklara universitetens omorientering – å ena sidan den specialiserade yrkesförberedelsens väg in i universiteten, å andra sidan den vetenskapliga forskningens valörskifte från bisyssla till huvuduppgift – har det varit nödvändigt att ta vägen över det högre utbildningsfältet. Det var i universitetens omgivning, i de alternativa institutioner som tillsammans bildade ett högre utbildningsfält, som funktionen att utbilda experter först togs om hand. Det var också där, i utbildningsanstalterna från institutens tidsålder, som det upprättades ett inre samband *mellan* yrkesförberedelse och (naturvetenskaplig och teknisk) vetenskaplig forskning. Den legeringen har blivit sinnebilden för professioner.

Vår undersökning i de föregående avsnitten visar hur överföringen av detta tredje funktionslager till universiteten gick till. För det första blev instituten alltmer universitetslika i rättigheter och organisation. Till slut, som vi ska se i större detalj i kommande avsnitt, uppgick de i ett formellt universitetssystem. Funktionen flyttade in i det systemet tillsammans med sina bärare. För det andra anpassade sig universiteten efter sin nya omgivning. Med den successiva uppluckringen av examensordningens krav på allmänbildning gavs allt bättre förutsättningar att meddela specialiserad undervisning. Det segment inom universitetslärarkåren som betraktade vetenskapligt arbete som utmärkande för universiteten fick därigenom en ny position, och vetenskapens rangställning förstärktes successivt i nya statutändringar. Funktionen att utbilda experter övertogs av de äldre universiteten genom tillpassning till konkurrerande institutionella former. Denna

ömsesidiga böjning mellan institutionella former ägde rum inom ramen för en statlig systematisering av utbildningsväsendet, och under de villkor som gavs av det examenssamhälle som blev resultatet.

Den nya funktionen fick således effekter på institutionen via flera parallella kausala vägar. Motsvarande gäller för kårens omvandlingar. När instituten flyttade in i universitetet, förde de med sig en historiskt framvuxen tjänstestruktur, avpassad efter uppgiften att utbilda industrisamhällets experter. På universitetet bidrog ändrade examenskrav till en ökad studenttillströmning, som i sin tur ställde nya krav på tjänsteorganisationen. Det gällde att hitta former för att hantera ett allt större studentantal. Ett sätt att göra det var att expandera existerande tjänstekategorier som redan var på plats, dvs. anslå medel till fler professurer, docenturer, laboraturer (etc.), amanuenser och assistenter. För de fakulteter och discipliner som fick tillgång till stora volymer fasta och rörliga forskningsresurser kunde studentexpansionen hanteras på den vägen. För andra discipliner, där studentantalet steg betydligt snabbare än forskningsresurserna, var trycket i gengäld starkt på att tillskapa helt nya tjänstekategorier, med lägre lön och större undervisningsbörda. Universitetslektorn och universitetsadjunkten är resultat av detta förlopp.

Vetenskapen och universiteten II

År 1931 skickade Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) ut en enkät till svenska teknikföretag, med frågor om hur många anställda som var sysselsatta med laboratorie- och forskningsuppgifter. På de fyrtioåtta företag som besvarade enkäten fanns 550 personer med sådana uppgifter, varav 125 betecknades som kvalificerad arbetskraft.¹¹² Detta motsvarade vid samma tidpunkt de sammanlagda lärarkrafterna vid universiteten i Uppsala och Lund, högskolorna i Göteborg och Stockholm samt Karolinska institutet. Det var ett betydande antal, även om – som sannolikt är fallet – majoriteten av teknikföretagens laboratoriepersonal hade mycket blygsamma vetenskapliga kvalifikationer.

IVA:s enkät är belysande på flera olika sätt. Resultaten pekar, till att börja med, på den viktiga roll som forskning och utveckling fått utanför utbildningsorganisationerna i det högre utbildningsfältet. De stora privata företagen, särskilt inom teknik och medicin, var viktiga alternativa insti-

¹¹² IVA 1931, anförts efter Fridjónsdóttir 1983, s. 85.

tutioner för funktionen att bedriva forskning. För det andra bildade IVA:s engagemang för industriforskningen i sig bakgrund till tillkomsten av den svenska forskningsrådsorganisationen. Även om industriföretagen hade många laboratorieanställda, och i det avseendet stod sig väl i jämförelse med andra västländer, var laboratorierna i allt högre utsträckning hänvisade till att ”vidareutveckla rön som gjorts inom större forskningsinstitut och laboratorier utomlands”.¹¹³ Det reste farhågor om att Sverige skulle halka efter i den internationella konkurrensen, och det reste frågor om vilken roll staten kunde spela för att främja långsiktig forskning på viktiga samhällsområden.

Statens finansiering av forskning vid universitet och högskolor var, menar Bo Persson, relativt blygsam ända in på 1930-talet, och tillägger att fram till dess spelade privata stiftelser en större roll.¹¹⁴ Synsättet förändrades under andra världskriget, vilket kom till uttryck i bildandet av en rad forskningsråd under 1940-talet: Tekniska forskningsrådet (TFR), Naturvetenskapliga forskningsrådet (NFR), Medicinska forskningsrådet (MFR), Jordbruksforskningsrådet (JFR) och Samhällsvetenskapliga forskningsrådet (SFR), en kommitté för byggnadsforskning (SKB) och en nämnd för atomforskning.¹¹⁵

Thorsten Nybom har beskrivit forskningsrådets tillkomst som ett formativt moment i svensk forskningspolitik. De signalerade att forskningen ryckt fram som angeläget politikområde: från ett ljust intresse från staten under 1930-talet tillmättes forskning i 1950-talets samhällsdebatt och politik betydelse som framstegets motor.¹¹⁶

Men forskningsrådets tillkomst var också indikativ för, och ett led i, den ökade närheten mellan universiteten och de till högskolor transformerade instituten från 1800-talet. Forskning om teknik, jordbruk och skogsbruk hörde exklusivt till de gamla institutens sfär, och det medicinska fältet delades av universitet och institut. Rådsorganisationen innebar en konsolidering av det högre utbildningsfältet: när forskning ryckte fram som ett prioriterat område för staten handlade det uttryckligen om att stimulera forskning som bedrevs inom en vidare krets av utbildningsenheter.¹¹⁷

¹¹³ Fridjónsdóttir 1983, s. 85

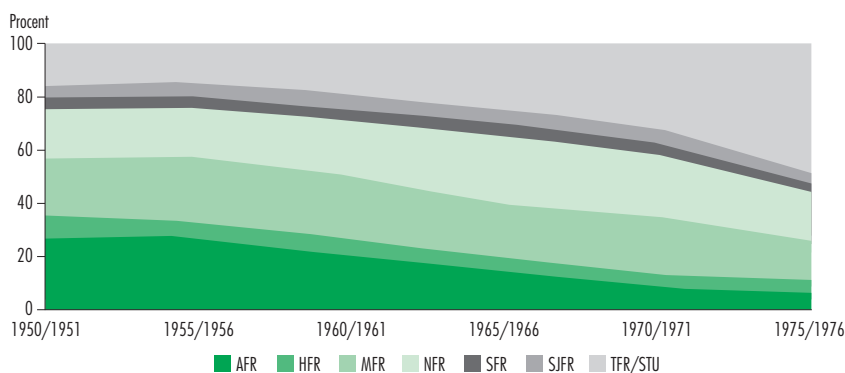
¹¹⁴ Persson 2001, s. 62. Wallenbergstiftelserna, en av de största privata forskningsstiftelserna, inrättades redan 1917.

¹¹⁵ Persson 2001, s. 63.

¹¹⁶ Edqvist 2002, s. 31; Edqvist 2003; Nybom 1997.

¹¹⁷ Beträffande forskningsrådets bakgrund och framväxt, se t.ex. SOU 1975:26; Fridjónsdóttir 1983; Nybom 1997; Persson 2001.

Eftersom staten vid det här laget stod för så gott som hela finansieringen av universiteten kunde man styra resursflödena mot ”nyttiga vetenskaper”. Alla discipliner och forskningsområden förväntades inte vara framstegsmotorer i samma mån och på samma sätt. I detta avseende accentuerades skillnaderna mellan olika vetenskapsområden över tid:

FIGUR 2.8 Enskilt forskningsråds andel av totala rådsmedel, 1950–1975.¹¹⁸

Andelsförskjutningarna mellan råden ägde rum i samband med att rådsorganisationen tillfördes större resursvolym. Omkring 1960-talets mitt – alltså vid en tidpunkt då anslaget till forskningsråden dels började stiga brantare, dels fick en allt större tonvikt på teknik, medicin och naturvetenskap – växte humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen också kraftigt, men genom ett parallellt resursflöde, nämligen studentexpansionen. För vissa ämnen kom de resurser som gjorde det möjligt att anställa lärare från ökande forskningsmedel, för andra kom de från kombinationen av en auto-

¹¹⁸ Data från SOU 1975:26.

TFR = Statens tekniska forskningsråd, som efter 1968 ersattes av STU = Styrelsen för teknisk utveckling.

SJFR = Skogs- och jordbrukets forskningsråd.

SFR = Samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

NFR = Naturvetenskapliga forskningsrådet.

MFR = Medicinska forskningsrådet.

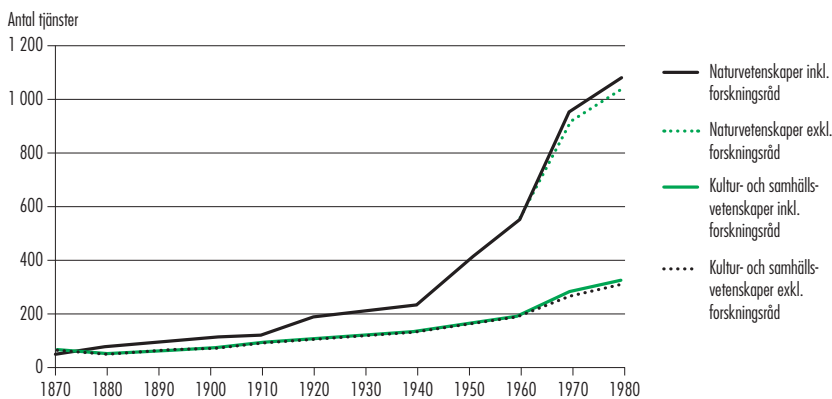
HFR = Humanistiska forskningsrådet.

AFR = Statens råd för atomforskning.

I denna och efterföljande figurer har inte tagits med den särskilda pott som avsåg AFR:s involvering i CERN.

matisk resursfördelningsmekanism och en stark studenttillväxt. Ytterligare andra ämnen fick inte del i någotdera flöde.

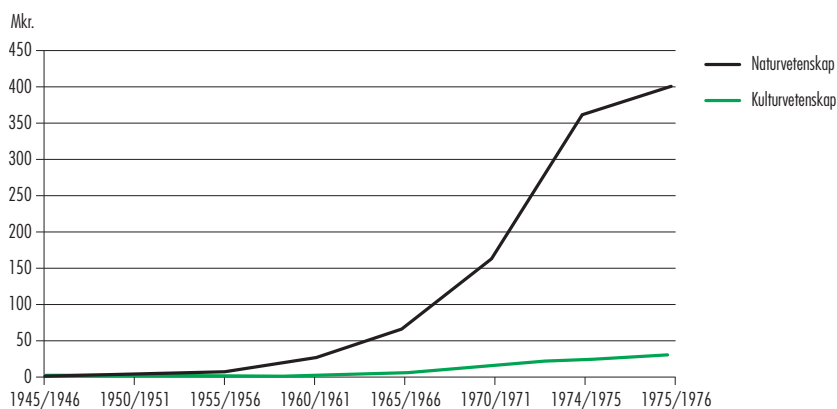
Forskningsrådets medel var inte det enda, eller det största, statliga tillskottet av forskningsmedel. Det som under andra hälften av 1900-talet kom att kallas fasta forskningsresurser, dvs. de professors- och andra tjänster där innehavarna förväntades forska i tjänst, var en betydligt större utgiftspost för staten än rådsforskningen. För att få en bild av dessa förhållanden kan man gripa tillbaka på data som Urban Dahllöf samlade in till sin analys av hur de fasta forskningsresurserna fördelats över natur- och kulturvetenskaper:

FIGUR 2.9 Fördelning av fasta forskartjänster, 1870–1980.¹¹⁹

Figur 2.10 visar hur tidsserien för forskningsrådets anslagstilldelning skulle se ut med motsvarande indelning. Som framgår av grafen skiljer sig ämnesgrupperna åt, oavsett om man utgår från fasta forskningsresurser eller rådsmedel. De fasta forskningsresursernas starka expansion från slutet av 1940-talet ökade, särskilt inom naturvetenskaperna, absorptionsförmågan för motsvarande ökning av rådsmedel tjugo år senare.

¹¹⁹ Data från appendix 4 i Dahllöf (1980), som bygger på uppgifter från Statskalendern. Tillskottet från forskningsråden avser endast rådsprofessurer (etc.), inte projektkostnader.

FIGUR 2.10 Forskningsrådets anslagsutveckling (löpande priser), 1945–1975.¹²⁰

Genom att olika typer av ämnesmiljöer byggdes upp med olika typer av resursflöden, fick de sina specifika förväntade kompetensprofiler, som blev ingångsvärde i framtida förhandlingar om nya resursfördelningssystem. Det problemkomplexet ligger utanför denna studies räckvidd. Vad som däremot är av omedelbar betydelse är hur försörjningen till vetenskaplig forskning, och närvaron av det kringland av organisationer som ägnar sig åt forskning och utveckling, har betingat karriärmönster och personalförsörjning vid universiteten.

Under perioden från andra världskriget till 1990-talet inkluderade forskningsfinansieringen, vid sidan av fasta forskningsresurser till lärosätena, medel från forskningsråd, sektorsorgan, privata forskningsstiftelser och den privata och offentliga sektorns FoU-verksamhet. Medel som kanaliserades till universitet och högskolor gav möjlighet för berörda institutioner att hålla en större pool av vetenskapligt kvalificerad personal knuten till sig.¹²¹

¹²⁰ Data från SOU 1975:26.

¹²¹ UHÅ-rapport 1987:19, s. 52.

Ökade forskningsresurser och en växande studentpopulation gav förutsättningar för kårexpansion, och höll kvar lärar- och forskarkrafter på universitetens insida. Men det fanns också andra mönster som bidrog till att vidmakthålla poolen av kompetenta sökande till universitetstjänster. Det viktigaste av dessa var närvaron av en pluralitet av anställande organisationer. De fungerade som avrinningsområden för disputerade, vilka senare kunde återvända till anställningar vid universiteten. Viktigast av dem var läroverken.

Universiteten, läroverken och andra organisationer

Under en period som sträcker sig från den sista tredjedelen av 1800-talet fram till mitten av 1960-talet finns det goda skäl att hänföra gymnasierna, och då i första hand de äldre läroverken och katedralskolorna, till fältet för den högre utbildningen. De utgjorde en visserligen underordnad men ändå tydligt integrerad del av fältet.

Läroverken och senare gymnasierna ansvarade för det första för studentexamen, dvs. den examen som var villkoret för att kunna skriva in sig vid ett universitet. Universiteten kontrollerade, via den roll som dess professorer hade som betygsbevakande censorer vid studentexamens muntliga prövning, gymnasiernas kunskapsnivå. Censorerna kontrollerade i praktiken också att gymnasielärarna fungerade på ett för universiteten adekvat sätt. Examens- och censorssystemet tydliggjorde den nära institutionella kopplingen mellan läroverk och universitet.

Skolämnen som historia, fysik, kemi, tyska, engelska, franska, biologi (som på universiteten motsvarades av botanik och zoologi), modersmålet (nordiska språk och litteraturhistoria), matematik samt latin och grekiska hade således sin motsvarighet på universiteten. Möjligheten för just dessa ämnens alumner att kunna bli läroverkslärare gjorde att dessa ämnen kunde växa sig stora vid universiteten. Inte minst fanns det för dem som disputerade inom skolämnena en slags garanti – framtiden som läroverkslärare var en tydlig och ganska förutsägbar yrkesframtid. Och många av dem som disputerade inom skolämnena vid universiteten kom att arbeta som lärare vid läroverken.

Det var också så att för en del som disputerat inom skolämnena utgjorde läroverk och akademi kommuniserande kärl. I en del fall kunde den unge doktor som fått docentbetyg på sin avhandling vänta in en ledig docentur eller professur som lärare inom läroverken. I andra fall kunde den som

haft sin period som docent arbeta som läroverkslektor i väntan på en ledig professur. Vi kan se talande exempel¹²² på sådana livsbanor hos ett antal svenska manliga¹²³ professorer inom humaniora och naturvetenskap¹²⁴:

122 De biografier vi redovisar är exempel som vi valt utifrån egen personkännedom. För en fullständigare bild av professorers karriärer inom humaniora och samhällsvetenskap under 1900-talets första hälft, se Dalberg 2018.

123 De få kvinnliga professorer som fanns i Sverige vid denna tid hade antingen hela sin karriär inom akademien, till exempel historikern Birgitta Odén (professor i Lund från 1965) eller kulturgeografen Gerd Enequist (professor i Uppsala från 1949), eller så blev de professorer efter ett långt liv utanför akademien (exempelvis Carin Boalt, professor i byggnadsfunktionslära i Lund från 1964). Karin Kock fick professors namn 1945 efter en blandad yrkesbana. Hon hade disputerat 1929, och blev senare docent i nationalekonomi 1933. Under 15 år, från 1918, efter sin filosofie kandidatexamen, arbetade Kock på en banks utredningsavdelning. Hon deltog i många offentliga utredningar. Kock vikarierade som professor vid Handelshögskolan i Stockholm i flera omgångar 1938–1946. Hon valde sedan en politisk-administrativ bana och blev folkhushållningsminister 1947 och blev 1950 chef för Statistiska centralbyrån. Se Jonung & Jonung 2013.

124 Exempelbiografierna nedan är hämtade från följande källor:

- 1: Harnesk, Paul (red.) (1962). *Vem är vem? 1, Stor-Stockholm*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 793;
- 2: Carl H. Lindroth, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10649>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Per Brinck), hämtad 2017-12-10.
- 3: Torvald A.M. Höjer, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14036>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Nils F. Holm), hämtad 2017-12-07.
- 4: Harnesk, Paul (red.) (1965). *Vem är vem? 3, Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 77.
- 5: Davidsson, Åke (red.) (1966). *Vem är vem? 4, Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 7.
- 6: *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1977*. (1976). Stockholm: Norstedts s. 68.
- 7: Prawitz, Gunnar (red.) (1944). *Vem är vem inom handel och industri?: 1944–1945*. Stockholm: Jonson & Winter s. 137.
- 8: Harnesk, Paul (red.) (1965). *Vem är vem? 3, Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 909.
- 9: Arne Müntzing, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8610>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Thomas Söderqvist), hämtad 2017-12-07.
- 10: *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1977*. (1976) Stockholm: Norstedts s. 365.

1. Gustaf Lindblad blev professor i nordiska språk vid Stockholms universitet 1956. Han föddes 1912, och disputerade i Lund vid 31 års ålder 1943. Sedan kom ett par år – 1943–1945 – som lärare vid högre allmänna läroverket i Eslöv innan han fick ett docentstipendium i Lund (1946–1952). Därefter var han lektor i Malmö några år – 1953–1955 – innan han tillträdde professuren i Stockholm.

2. Carl Lindroth disputerade 1932 vid 27 års ålder och utsågs till professor i entomologi vid Stockholms högskola 1947. Under tiden däremellan var han lektor vid Luleå läroverk (från 1937) och vid Djursholms samskola (1940–1951). 1951 utnämndes han till professor i Lund.

3. Torvald T:son Höjer disputerade i Uppsala 1935 vid 29 års ålder. Han arbetade som timlärare vid Uppsala högre elementarläroverk för flickor 1932–1946 och som sekreterare i docentutredningen 1938–1939. Han var lektor vid Djursholms samskola 1945–1950 innan han blev professor i historia vid Stockholms högskola 1950.

4. Artur Attman blev filosofie doktor 1944 i historia vid 34 års ålder och docent i historia vid Lunds universitet 1944. Han var lektor i modersmålet och historia vid folkskoleseminariet i Linköping 1945 (han var rektor där 1947–1949) och vid Hvitfeldtska högre allmänna läroverket i Göteborg 1949. Han blev preceptor vid Göteborgs högskola 1950 och var professor i ekonomisk historia vid Göteborgs universitet 1954–1977.

5. Tage Ahldén blev filosofie doktor i Lund 1937 vid 33 års ålder och docent i tyska vid Göteborgs högskola 1937. Han var åren 1938–1952 lektor i tyska språket vid Göteborgs Handels- läroverk, lärare och examinator vid Handelshögskolan i Göteborg 1948–1952 samt professor i tyska vid Lunds universitet från 1954.

6. Gerhard Bendz blev filosofie doktor och docent i latinska språket och litteraturen 1938 vid 30 års ålder. Han hade forskarstipendium 1946–1949, 1955 och 1959–1961. Han var lektor i latin och grekiska vid högre allmänna läroverket för flickor Malmö 1955–1959. Han var VD för AB C.W.K. Gleerups bokförlag i Lund 1949–1954, universitetslektor i Lund 1961–1962 och professor i klassisk filologi vid Köpenhamns universitet 1963–1972 innan han 1972 blev professor i latin i Lund.

FIGUR 2.11

För enskilda universitetsämnen var det betydelsefullt huruvida de motsvarades av ett läroverksämne. Det framgår inte minst av Thomas Kaiserfelds analys av karriärmönster i fysikämnet.¹²⁵ Sextiofem av de nittioåtta personer som disputerade i fysik under perioden 1890–1929 skulle vid någon tidpunkt under karriären arbeta vid ett läroverk. Fyrtiofem av dem hade hela sitt arbetsliv där. Detta ska jämföras med att endast åtta av dessa doktorer någon gång kom att bli professorer eller laboratorer vid något av de båda gamla universiteten. Men som illustreras av biografierna nedan fanns det även andra möjligheter för fysikdoktorerna:

7. David Enskog disputerade i fysik 1917, vid 33 års ålder. Han var adjunkt vid Nya elementarläroverket i Stockholm 1911–1912; genomgick provår vid Norra realläroverket i Stockholm 1912–1913; var extraordinarie lektor i Skövde högre allmänna läroverk ht 1913; lektor i matematik och fysik i Gävle från 1918; lektor vid Högre latinläroverket på Norrmalm 1929 för att sedan bli professor i matematik och mekanik vid Tekniska högskolan i Stockholm 1930. Han var censor vid studentexamen från 1931 och lärare i matematik och mekanik vid Sjökrigshögskolan 1933–1939.

8. Nils Ryde disputerade vid 27 års ålder i Lund 1933 i ämnet fysik och var verksam vid Fysiska institutionen till slutet av 1943. Efter två och ett halvt år som lektor vid läroverket i Landskrona tillträdde han professuren i fysik vid Chalmers 1946.

FIGUR 2.12

Fysik hörde till de discipliner som hade hemortsrätt, inte bara vid universiteten utan också vid några av de institut och högskolor som vuxit fram under 1800-talet och sedan gradvis närmade sig universiteten. Även vid dessa kunde man bli professor, och inkluderar man dem så var det i Kaiserfelds material så mycket som en tredjedel av fysikdoktorerna (tjugoåtta personer) som under sin levnad erhöll en professur eller laboratur i Sverige.

Varje universitetsämne hade sin specifika profil i fråga om vilka organisationer som hörde till dess omland. Två ytterligare exempelbiografier

¹²⁵ Se Kaiserfeld 1997.

illustrerar hur nätverket av kringorganisationer kunde se ut för discipliner med tillämpningar inom jord- och skogsbruk:

9. Arne Müntzing (1903–1984)

disputerade 1930 vid Lunds universitet, där han 1938–1968 var professor i ärftlighetslära. Åren 1929–1931 var han förste assistent vid Svenska Sockerfabriks AB:s institut för vitbetsförädling i Hilleshög. Han var avdelningsföreståndare vid Svenska utsädesföreningen och dess växtförädlingsverksamhet i Svalöv 1931–1958.

10. Åke Gustafsson (1908–1988)

var botaniker och han disputerade 1935. Han var professor vid Statens Skogsforskningsinstitut 1947–1968 och blev därefter professor i genetik vid Lunds universitet 1968–1974. Under andra världskriget arbetade han med kryptering vid Försvarsväsendets Radioanstalt.

FIGUR 2.13

I sin starkt kondenserade form illustrerar dessa biografier hur det i universitetens omgivning etablerats ett nätverk av organisationer som fungerade som stationer i universitetslärares karriärförlopp. Här ingick läroverken, som de inledande exemplen fokuserat på, men också en rad andra organisationer. Sådana *dubbelriktade* flyttmönster drar samman den högre utbildningens professionella fält. Det handlar ju här inte endast om att akademiker bereds plats på arbetsmarknaden utanför universiteten.

Vi betraktar detta som indikator på närheten mellan universiteten och andra institutionella former, inklusive läroverk, folkskoleseminarier, högskolor, fackhögskolor och forskningsinvolverade organisationer. Hit kan man också räkna arkivväsendet (för historiker, till exempel Lauritz Weibull), museer (konsthistoriker, folklivsforskare m.fl.), undervisningsanstalter som seminarier av olika slag, folkhögskolor samt förvaltningsorgan (till exempel länsskolnämnden), och ämbetsverk (till exempel Skolöverstyrelsen).

Gruppen av organisationer som ingår i detta organisationsnätverk bestäms av de funktionslager som tillförts universiteten. Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer gav karriär- och flyttmönster mellan universitet och kyrka. Utbildningen av yrkesmässiga och vetenskapliga experter resulterade i ett nytt kringland av anställande organisationer, som för många blev mellanstationer i den akademiska karriären – i en situation där de akademiska posterna var få och växte långsamt.¹²⁶

¹²⁶ För en mer utförlig diskussion av detta problemkomplex, se Agevall & Olofsson "Universiteten och det högre akademiska ekosystemet" (kommande, 2018).

Från högre utbildningsfält till universitets- och högskolesystem

Utvecklingen under 1800-talet hade resulterat i ett högre utbildningsfält. I universitetens omgivning uppstod högre utbildningsenheter som gradvis, och längs olika parametrar, närmat sig universiteten. Likväl var det först under efterkrigstiden som de till högskolor omvandlade instituten fördes till en och samma kategori som universiteten. 1954 bildades Göteborgs universitet, genom en sammanslagning av Göteborgs högskola och den medicinska högskola som i samband med andra världskriget startats i Göteborg för att utbilda norska läkare.¹²⁷ Stockholms högskola blev universitet 1960. Ett nytt universitet i Umeå slog upp portarna 1964.¹²⁸ Då ställdes också fackhögskolorna under det gemensamma, nybildade Universitetskanslerämbetet, vilket markerar tillkomsten av ett vidare svenskt universitetssystem som enhetligt politik- och administrationsområde.

För vår undersöknings syften är denna inordning under UKÄ av betydelse på åtminstone tre sätt. För det första sker utbildningen till de klassiska professionerna därmed entydigt inom det formellt enhetliga universitetssystemet. Selektionen till professionerna och utbildningen av de professionella äger rum i universitetssystemet, varvid de slussportar som kan användas för att åstadkomma social stängning befinner sig inom universitetet. Professionernas förutsättningar för att åstadkomma social stängning beror på universitetssystemets egenskaper och inre logik, på statens kontroll och styrning, och på den förda utbildningspolitiken; med Andrew Abbotts terminologi är professionsekologin knuten till universitetets och statens respektive ekologier.¹²⁹ För det andra blir den administrativt bestämda universitetslärarkårens sammansättning mer heterogen, i och med att fackhögskolornas olika historiskt framvuxna tjänstekategorier flyttas till universitetets insida. För det tredje, slutligen, kom det nyordnade universitetssystemet att omges av ytterligare andra utbildningsenheter, såsom socialhögskolor och lärarseminarier, vilkas relation till universiteten var under omförhandling. Precis som i fallet med 1800-talets institut började dessa enheter närma sig universitetssystemet – från olika utgångspositioner, i olika avseenden och i olika grad.

Perioden som löper från det sena 1930-talet till 1960-talets mitt har

¹²⁷ Weibull 1991.

¹²⁸ Se Westin 1990. För den politiska processen, se Carlbon 1970.

¹²⁹ Abbott 2005.

karaktär av institutionell konsolideringsfas för det högre utbildningsfältet. Framställningen nedan ger exempel på hur en gradvis konsolidering av det högre utbildningsfältet kom till uttryck i statens administration och styrning, i fackliga organisationssträvanden och i universitetens rektorskonferenser. Denna konsolidering samspelar i sin tur med det professionella landskapet, med universitetslärarkårens morfologi och med universitetens förhållande till kringlandet av andra utbildningsanstalter.

Staten och det högre utbildningsfältet

Statens intresse för universiteten och högskolorna växte i takt med statsbidragens andel av universitetens budgetar, och i takt med studentpopulationen. Intresset gällde inledningsvis utbildningen. När vi ovan behandlat studentexpansionen har fokus legat på vad den innebar internt – för universitetsorganisationen, för universitetslärarna och de åtföljande anspråken på fler professorer och andra lärare. Men samma fråga hade helt andra förtecken när den under 1930-talet behandlades i andra fora. Studenterna hade ökat i antal i hela Europa, och i den världsekonomiska krisens spår gav stegringen upphov till farhågor om att det höll på att uppstå ett ”intellektuellt och litterärt proletariat”. 1933 hölls en internationell konferens på det temat i Genève, och samma år framställde högermannen Ivar Andersson i Norrköping en interpellation i riksdagens andra kammare, om den hotande proletariseringen av akademiker och vad regeringen ämnade göra åt saken. Kunde det svenska samhället alls absorbera och bereda utkomst åt så många akademiskt skolade? En utredning tillsattes om tillströmningen till de intellektuella yrkena, och skulle således behandla utbildningen av industrisamhällets experter och deras framtida arbetsmarknad.¹³⁰ Sakfrågan, och hur den hanterades i utredningen, har sitt betydande intresse, men här ska vi till en början fokusera på en mer byråkratisk sida: utredningen behandlade universitet, högskolor, fackhögskolor och en rad andra utbildningsanstalter, vilket i sig var ett erkännande av att utbildningsenheterna från statens synpunkt hörde till samma fält. Detta fick bestående verkan genom ett av utredningens konkreta resultat: riksdagens beslut att upprätta en ordnad *universitetsstatistik*.¹³¹

¹³⁰ SOU 1935:52.

¹³¹ *Utbildningsstatistisk årsbok* 1978.

Statistikproduktion hör till den statliga kontrollens infrastruktur, och är en förutsättning för en centraliserad styrning av den högre utbildningen. Men för att en sådan ska komma till stånd fordras ett urval av vilka enheter som anses relevanta för sakområdet, och vad man vill veta om dem. Universitetsstatistikens utformning, i sig en teknisk-byråkratisk fråga, döljer i så måtto en konsekreringsaspekt. I Kungl. Maj:ts kungörelse 13 maj 1937 (nr 224) stadgas således att följande enheter ska lämna uppgifter till universitetsstatistiken: Uppsala universitet, Lunds universitet, Stockholms högskola, Göteborgs högskola, Tekniska högskolan, Chalmers tekniska högskola, Veterinärhögskolan, Tandläkarinstitutet, Farmaceutiska institutet, Lantbrukshögskolan, Skogshögskolan, Handelshögskolan i Stockholm, Handelshögskolan i Göteborg och Gymnastiska centralinstitutet. Här kan man se en ratificering i det tysta, av att de enheter som vuxit fram under institutens tidsålder från statens synpunkt hörde till samma kategori som universiteten.

Beslutet att inkludera denna grupp av anstalter är en konsolidering av det högre utbildningsfält som vuxit fram under drygt hundra år. Samtidigt utlöste det särskilda osäkerhetseffekter och nya gränsdragningsproblematiker. Genom att universitet, högskolor och fackhögskolor här behandlades som tillhöriga samma kategori ökade diversiteten *inom* kategorin; det gavs därmed fler modellexempel som andra utbildningsinstitutioner kunde likna i större eller mindre utsträckning. Med vilka kriterier skulle man avgränsa klassen universitet och högskolor, och hur skilde den sig från andra typer av yrkesutbildning som skulle dras in i (den vidgade) universitetskategorins närhet?

Den första kungörelsen om universitetsstatistiken, KK 224 1937, följdes av en serie revisioner som vidgade kretsen av utbildningsenheter och preciserade vad man skulle samla statistik om.¹³² Jämför man till exempel 1954 års instruktion med den ursprungliga från 1937, så har listan på statistikleverantörer utökats med tjugoen utbildningsenheter. Av de utbildningar som inkluderades i universitetssystemet 1977 är det bara socionomutbildningarna som utan reservation togs upp i 1954 års lista. För en del anstalter gällde att de skulle lämna uppgifter om vissa utbildningar men inte andra. Den lärarhögskola som skulle inrättas 1956 uppdrogs att lämna uppgifter, men endast om ämneslärlinjen och mellanskollärlinjen, och för folkskollärrarseminarierna skulle data endast samlas in om de tvååriga

¹³² Se KK 664 1946; KK 574 1954; KK 239 1956; KK 538 1958.

linjerna (som förutsatte studentexamen). På samma sätt skulle lantbruksinstitutet i Alnarp lämna uppgifter till universitetsstatistiken, men enbart om den högre mejerikursen. Det är en återspeglning av att statens intresse för dessa utbildningar så gott som uteslutande gällde studenterna. Den snävare, ursprungligen inkluderade gruppen av anstalter skulle enligt en instruktion från 1956 rapportera inskrivningsstatistik, närvarostatistik, examensstatistik, studietidsstatistik och statistik över lärartjänster. Av de nytillkomna ville man däremot bara ha de tre första uppgiftstyperna. Vi fick därmed en uppsättning utbildningar där studenterna, men inte deras lärare, tekniskt sett räknades till universitetsstatistiken.

Bestämmelserna om statistikproduktionen på universitetsområdet etablerade den statliga kontrollens och styrningens infrastruktur, även det en del i konsolideringen av den högre utbildningens professionella fält. När staten på 1930-talet tillsatte den utredning som ledde fram till en ordnad universitetsstatistik, var den omedelbara anledningen en rädsla för överutbildning och dess effekter. Sådana farhågor kunde utredningen ta loven av med argument och tillgängliga data. Utredarna beräknade att cirka 4 procent av den produktiva manliga befolkningen avlagt studentexamen, medan 2 procent avlagt akademisk eller likvärdig högskoleexamen, och tillade att sådana siffror ”icke ... verka direkt skrämmande”.¹³³

Utredarnas slutsats var således att de upplevda problem som var anledningen till att utredningen tillsattes inte handlade om en överutbildning i absoluta tal utan om den branta tillväxtkurvan och de nytillkomna studenternas andel av den totala gruppen universitets- och högskoleutbildade. I utredningens uppfattning var det reella problemet snarare att studenterna inte läste *rätt saker*, att tillflödet av studenter ströps till viktiga arbetsmarknadsnischer medan andra yrkesvägar dränktes i studenter. Här finns anslaget till senare tiders utbildningsplanering, försöken att på politisk väg få till stånd en bättre koordinering av högre utbildning och arbetsmarknad.

I den problematik utredarna då identifierade ges också ett illustrativt exempel på professionsekologins sammanflätning med statens och den högre utbildningens ekologier. Fackhögskolorna och på sista tiden även de medicinska fakulteterna hade, menade utredarna, ”närmast på grund av utrymmesbrist, men i verkligheten på grund av mer eller mindre medvetna

¹³³ SOU 1935:52, s. 10.

fackliga skydds- eller monopolsträvanden, strängt ransonerat sitt tillflöde”¹³⁴. Med en nära koppling mellan enskilda professioner och deras respektive fackhögskolor gick det att upprätta en social stängning som gav reveny för de nuvarande och framtida yrkesutövarna. Professionen kunde med andra ord kontrollera rekryteringen och utbildningen av medlemmar, och därvid reglera utbudet kvalitativt och kvantitativt.¹³⁵

Att universitetens medicinska fakulteter lyckats genomföra något motsvarande är en indikator på att deras relation till Karolinska institutet bytt karaktär från konkurrens till samarbete – inom ramen för en läkarprofession där kirurgi blivit en integrerad del, och där den statliga kontrollen och styrningen av professionen gick via ett ämbetsverk, befolkat av den egna professionen.¹³⁶ Jämför man denna situation med läroverkslärarnas är kontrasten påtaglig. Den filosofiska fakulteten stod öppen för alla som tagit studentexamen, och läroverksläraryrket hade blivit en föredragen utgång från ämnesstudierna. Tillströmningen till yrket kunde inte regleras – kvantitativt eller kvalitativt – vid antagningen till utbildningen. Man talade om ett ”extralärarelände”, och läroverkslärarna uppvaktade regeringen i akt och mening att få till stånd ett s.k. *numerus clausus* eller begränsad antagning.

Utbildningsenheternas inre organisering betingade med andra ord respektive professions möjligheter att åstadkomma social stängning. ”Härigenom”, skrev utredarna, ”uppstår bl. a. den anomalien, att medan produktionen av till exempel ingenjörer hålles tillbaka, så är produktionen av läraraspiranter ohämmad, medan det omvända hellre borde hava varit fallet.”¹³⁷

De högre utbildningsanstalterna skulle fortsättningsvis, och i en allt ökande omfattning, vara föremål för statens intresse och styrningsförsök. Men om det inledningsvis var en befarad överutbildning som gjorde att universitets- och högskoleutbildningen kom i blickfånget, så handlade det under och efter andra världskriget istället om att dels stimulera, dels styra en expansion av den högre utbildningen. Tendensen mot en expanderande högskolesektor finner man i hela västvärlden under efterkrigstiden.

¹³⁴ SOU 1935:52, s. 7.

¹³⁵ Jfr Freidson 1994.

¹³⁶ När Collegium medicum ersattes av Sundhetskollegium fick det karaktär av statligt ämbetsverk. 1878 hade Sundhetskollegium ombildats till Medicinalstyrelsen, men även detta organ dominerades av den profession man reglerade. Det stadgades att generaldirektören och fyra av de fem medicinalråden skulle vara legitimerade läkare.

¹³⁷ SOU 1935:52, s. 7.

Det fanns 201 registrerade europeiska universitet 1945; femtio år senare hade den siffran fyrdubblats.¹³⁸ I USA bidrog 1944 års Servicemen's Readjustment Act, den s.k. G.I. Bill som gav hemvändande krigsveteraner rätt till ekonomiskt bistånd för studier, till att kraftigt öka studentantalet. Sverige följer i så måtto en internationell trend. I Sverige fick den trenden sin lokala utformning genom omgestaltningen av den högre utbildningens dittillsvarande tjänste- och institutionella struktur, genom en ny tro på vetenskapen som motor i samhällsutvecklingen och genom att konsolideringen av det högre utbildningsfältet samordnades med utredningar och reformer som syftade till att bygga upp välfärdssystem, infria löften om skola, sjukvård, bostäder och sociala trygghetssystem, samt minska den sociala snedrekryteringen till högre utbildning.

Den sistnämnda punkten illustreras av den stora mängden utredningar som åren omkring andra världskrigets slut, parallellt med 1945 års universitetsberedning, tangerade utformningen av olika delar av utbildningssystemet – och där relationen till den högre utbildningen därmed kontinuerligt aktualiserades. I 1954 års lista på enheter som skulle leverera statistik finns konkreta spår av denna samtidiga utrednings- och reformverksamhet.

Från 1940-talet är således staten involverad i en ny, storskalig systematisering av utbildningsväsendet som över den kommande trettioårsperioden omformade universiteten, universitetssystemet och en stor mängd utbildningsenheter som låg utanför men graviterade mot det systemet. De två följande avsnitten berör kort hur andra enheter och processer än staten bidrog till det högre utbildningsfältets konsolidering.

Fackliga organisationssträvanden

En konsolideringsprocess av annat slag verkade på kåren genom bildandet av fackföreningar. Sveriges universitets- och högskoleamanuensers förening (SUHAF) bildades 1944 som en sammanslutning för amanuenser vid landets universitet och högskolor. Här rekryterades således medlemmar från båda typerna av lärosäten, och närheten till fackhögskolorna, de före detta instituten, märks även i fackligt-organisatoriska samarbeten, till exempel i form av att SUHAF en period köpte kanslitjänster av Sveriges

¹³⁸ Rüegg 2011, s. 3.

Civilingenjörsförbund.¹³⁹ Samtidigt var det ett specifikt segment som organiserades i SUHAF. Först 1961 gjordes ett försök att tillskapa ett förbund som inkluderade andra lärarkategorier. Det försöket strandade, och samma år grundades istället Universitetslärarförbundet (ULF). De båda förbunden gick samman till SULF först 1984.

Redan 1947 hade dock en fackföreningskonfederation för akademiker bildats, SACO. I sin historik över SACO menar Anders Björnsson att inspirationen till SACO:s bildande i stor utsträckning kom från arbetarrörelsen. Men medan industriförbundsprincipen var huvudregel i arbetarrörelsen kom SACO att anamma en horisontell organisationsprincip. Björnsson pekar på att detta närmast var en praktisk nödvändighet: karriärvägarna för många akademiker var helt enkelt oförutsägbara, och det tedde sig orealistiskt med en vertikal organisering efter arbetsplats och bransch. Kittfaktorn blev istället en ”utbildnings- och examensgemenskap”.¹⁴⁰

En konsekvens av det examenssamhälle som växte fram under 1800-talets andra hälft var att examina erbjöd hållpunkter för, och byggdes in i, organiseringen av olika typer av verksamheter. Vi har redan sett hur studentexamen blev en hävstång för 1800-talets institut, och hur samma examen användes som urvalskriterium i 1954 års lista över uppgiftslämnare till universitetsstatistiken. På samma sätt var universitetsexaminas gradvisa utsträckning till andra enheter än universiteten en viktig del i formeringen och konsolideringen av det högre utbildningsfältet. SACO organiserade ett skikt som förenades av en gemensam examenstyp, utfärdad av en specifik klass av utbildningsenheter – universiteten, högskolorna och fackhögskolorna. Även ur facklig synpunkt behandlas det vidare högre utbildningsfältet som enhetligt, vilket bidrar till dess konsolidering. Samtidigt understryks hur detta universitetssystem i vardande tilldelas en nyckelroll som gemensam nämnare och sammanhållande faktor i det svenska professionella landskapet. Universitetslärarna hade blivit en nyckelprofession, samtidigt som gränserna för kategorin universitet var under omförhandling.

¹³⁹ Fredriksson 1994, s. 7.

¹⁴⁰ Björnsson 2007, s. 49.

Akademiska rektorskonferenser

Till fältkonsolideringens organisatoriska aspekter hör även de rektorskonferenser som var föregångare till Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF). Den Svenska Akademiska Rektorskonferensen, SAR, bildades 1966 som en icke-statlig, frivillig sammanslutning. Beslutet att bilda en permanent organisation för rektorskonferenser hade sannolikt att göra med tillkomsten av den europeiska rektorskonferens, ett samarbete som börjat i begränsad skala 1948, fått allt fastare former och allt fler medlemmar för att slutligen bli en stående konferens 1964.¹⁴¹

Rektorskonferenser hade dock hållits tidigare i Sverige; det första bevarade protokollet från en sådan är från 1949.¹⁴² Det från vår synpunkt sett intressanta är hur konferensens sammansättning ändras över tid.¹⁴³ 1949 deltog rektorerna för universiteten i Uppsala och Lund samt rektorerna för de fria högskolorna i Stockholm och Göteborg. Konferensen fick därefter allt fler deltagare. 1950 tillkom Karolinska institutet och Medicinska högskolan i Göteborg, 1953 tandläkarhögskolorna i Stockholm och Malmö. 1958 deltog även ordföranden i organisationskommittén för den medicinska högskolan i Umeå, det som 1964 skulle bli Umeå universitet.

Denna gradvisa utbyggnad av deltagande enheter är, också den, en indikator på en pågående konsolidering av det högre utbildningsfältet. Den samspelar med statens gränsdragningar. I ett protokoll från 1955 finner man första gången följande definition: ”konferens mellan rektorerna vid de under överinseende av kanslern för rikets universitet stående lärosätena”. De tekniska högskolorna fördes till den kategorin 1964, i samband med upprättandet av Universitetskanslerämbetet (UKÄ).¹⁴⁴ När SAR slutligen inrättades som en permanent rektorskonferens 1966 fastställdes ledamöterna som ”rektorerna vid universiteten och de högskolor, som äger utdela doktorsgrad”.¹⁴⁵ Forskarutbildning fordrade professorer, fasta forskningsresurser. Att gränslinjen drogs just så bekräftar forskningens och den vetenskapliga skolningens nu oomstridda karaktär av akademiskt kärnvärde. Universiteten – som 1966 fanns i Uppsala, Lund, Stockholm,

¹⁴¹ Se H:son Holmdahl 2003 och Steger 1964.

¹⁴² H:son Holmdahl 2003, s. 57.

¹⁴³ Framställningen nedan bygger på Strömholms och H:son Holmdahls arbeten, publicerade i Strömholm 2003, samt Ekholm 1999 och Wieslander 1999.

¹⁴⁴ H:son Holmdahl 2003, s. 57f.

¹⁴⁵ Citerat från Strömholm 2003, s. 17.

Göteborg och Umeå – och vissa fackhögskolor kunde därmed komma i fråga för medlemskap. Karolinska institutet kunde sedan länge utfärda doktorsgrader, och merparten av högskolorna med rötter i institutens tidsålder hade utrustats med områdesspecifika doktorsgrader.¹⁴⁶

Men framför allt pågick det förändringar utanför det formella universitetssystem som nu bildats. Andra typer av utbildningsenheter flyttade in i, eller kom åtminstone närmare, det högre utbildningsfältet och skulle ett drygt årtionde efter SAR:s tillblivelse befinna sig på universitetssystemets insida. Då om inte förr fick SAR:s medlemskriterium också en annan innebörd. De enheter som infogades i universitetssystemet med 1977 års högskolereform saknade fasta forskningsresurser och forskarutbildning. Med vetenskaplig forskning som akademiskt kärnvärde innebar närvaron av högskolor utan fasta forskningsresurser och doktorander att en tydlig skiktninglinje infördes mellan två hierarkiskt ordnade strata inom universitets- och högskolesystemet. SAR behöll sitt medlemskriterium även efter 1977, varför organisationsgränsen sammanföll med hur systemet var stratifierat.

De högre utbildningsenheter som därmed hamnade utanför SAR svarade med att 1980 bilda en egen sammanslutning. De nya högskolornas rektorskonvent (NHR), som var en utbyggnad av samarbetsmöten mellan föreståndarna för de universitetsfilialer som skapades vid tiden för SAR:s tillkomst. Relationen mellan de två parallella rektorskonferenserna är indikativ för universitetssystemets fortsatta utveckling. Även om de båda rektorskonferenserna internt var heterogena, delade respektive organisations medlemmar en uppsättning intressen som ytterst gick tillbaka på de relativpositioner som tillgången till forskning och fast forskningsorganisation gav upphov till. Konferenserna samlade med andra ord enheter med mycket olika förutsättningar och intressen, där intressena dessutom föll på olika sidor av partipolitiken. Socialdemokraternas regionalpolitiska ambitioner var de nya högskolornas förutsättning, vilket från de etablerade universitetsheterernas synpunkt var ett hot om uttunning av universitetssystemets resurser.¹⁴⁷

Snart utvecklades dock samarbete mellan de båda rektorskonferenserna.

¹⁴⁶ En del gamla enheter föll utanför definitionen. Det gällde till exempel Gymnastiska centralinstitutet, som 1966 bytte namn till Gymnastik- och Idrottshögskolan och vars verksamhet då renodlades till utbildning av gymnastiklärare.

¹⁴⁷ Jfr Strömholm 2003 och Ekholm 1999.

1983 enades man om att observatörer från den ena konferensen skulle närvara vid den andra konferensens sammanträden. 1992 bildades Sveriges högskoleförbund (SHF), som en mer stadigvarande form för samarbete mellan de respektive konferenserna; 1996 gick de två rektorskonferenserna samman i det gemensamma SUHF och upplöstes som separata organisationer. Detta förlopp kan ses som en ny integrations- och konsolideringsprocess, där de enheter som infogats i universitetssystemet 1977 även reellt blev successivt inlemmade i den krets av utbildningsenheter som blivit del av universitetssystemet på 1960-talet.

Här går vi dock händelserna i förväg. Det som så småningom blev de nya högskolorna betraktades vid andra världskrigets slut inte som tillhöriga det högre utbildningsfältet. De skulle under de följande årtiondena, genom systematisering av den högre utbildningen i återkommande statliga utredningar, först få en mellanställning och sedan integreras i universitetet. Här liknar processen den som fackhögskolorna genomgick, men skillnaderna är lika påtagliga. Carl-Gustaf Andrén beskriver det som framväxten av två olika modeller för expansion av den högre utbildningen:

Den ena fullföljde traditionen med forskning och undervisning som bas för ett nytt universitet, en ny högskola eller nya ämnes- och fakultetsområden vid befintliga läroanstalter. Denna modell kom i fortsättningen att styra utbyggnaden av framför allt de specialinriktade områdena medicin, odontologi, ekonomi och teknologi. Den andra modellen innebar en satsning på högskolor med uppdrag att bedriva enbart grundläggande utbildning inom de filosofiska fakulteternas ämnesområden. Till skillnad från den första modellens enheter gavs dessa inte egna fasta forskningsresurser.¹⁴⁸

Åren efter andra världskriget, den tid till vilken Andrén förlägger den första modellen, hade forskning sedan flera akademikergenerationer blivit ett för universiteten definierande drag. Den andra modellen – med högskolor utan forskning, med ursprung i 1960-talet – blir mot den bakgrunden inte bara en skiktninglinje utan också en anomali som måste beredas plats i en ny formulering av förhållandet mellan forskning och undervisning. Det högre utbildningsfältet hade fått nya förutsättningar och en ny dynamik.

¹⁴⁸ Andrén 2013, s. 26.

Det konsoliderade högre utbildningsfältet och massuniversitetet: nya förutsättningar och ny dynamik

Det högre utbildningsfältet, sådant det vuxit fram under 1800-talet, befästes i sina konturer innan det 1964 formaliserades och konstituerades som ett statligt-administrativt universitetssystem. Det gav ny gestalt åt universitetslärarkåren. Professorsuniversitetet började efter hand och gradvis ersättas av lektorsuniversitetet – något som vi strax återkommer till. Fackhögskolorna hade professorer och andra lärarkategorier av universitetstyp, men härbargerade också andra, ”speciella” lärarkategorier som historiskt formats av de specifika utbildningsuppgifterna. När dessa enheter överfördes till en administrativt definierad domän för högre utbildning bidrog det till en diversifiering av kåren. Den profession som sprungit ur den gamla korporationen, och som ärvt dess inre sammanhang, ceremonier och symboler, definierades inte längre av det äldre universitetets institutionella form.

Även relationen mellan universitetet och det professionella landskapet hade omgestaltats.¹⁴⁹ Professionsutbildning hade blivit ett självklart inslag i universitetssystemet, och en yrkesutbildnings närvaro i universitetssystemet markerade yrket som tillhörigt en särskild kategori. De klassiska professionerna (läkare, jurist, arkitekt, veterinär, civilingenjör m.fl.) definierades som ”prestigeutbildningar”, i motsats till examina från filosofisk fakultet.

En annan grupp enheter för yrkesutbildning, som dithills inte betraktats som universitetslika eller tillhöriga det högre utbildningsfältet, började också gravitera kring det nya universitetssystemet i vardande. De sammanfaller i huvudsak med vad man i 1960-talets anglosaxiska professionsforskning kallade semiprofessioner: yrken som liknade de äldre professionerna i vissa men inte alla avseenden.¹⁵⁰ Hit hörde lärare, socialarbetare, sjuksköterskor, bibliotekarier m.fl. yrken.¹⁵¹ Precis som under 1860-talet inleddes omkring 1960-talet en process där utbildningsenheter skiftade institutionell form till

¹⁴⁹ Se Olofsson 2011 och Olofsson 2013. Jfr även Bengt Gesser i SOU 1971:61.

¹⁵⁰ Jfr bidragen i Etzioni 1969. Termen semiprofession har dock en förhistoria som kampmedel och marknadsföringstrick. När de amerikanska community colleges på 1920-talet sökte en ny nisch, vid sidan av att förbereda grundstudenter för fyraårigt college, så lanserade Leonard Vincent Koos tanken att en stor mängd yrken kunde föras med en college-utbildning och presenteras som just semiprofessioner. Jfr Koos 1924, samt analysen av hans initiativ i Brint & Karabel 1989.

¹⁵¹ Jfr Olofsson 2011; Olofsson 2013.

högskola. Vi fick lärarhögskolor i Stockholm 1956, i Malmö 1960, i Göteborg 1962. Övriga lärarseminarier blev högskolor 1968. Socialinstituten blev socialhögskolor 1964. Journalistinstituten i Stockholm och Göteborg blev båda högskolor 1967, och Bibliotekshögskolan i Borås tillkom 1972.

Med titeln högskola följde inte en plats på universitetssystemets insida. De nyssnämnda högskolorna skulle förbli utanför det fram till 1977 års högskolereform. Men under trycket från den systematisering av utbildningsväsendet som präglade 1960-talet blev frågan om deras hemhörighet aktualiserad. Stora universitetsutredningar tillsattes 1955, 1963 och 1968. I den sistnämnda utredningen, som ledde fram till 1977 års reform, arbetade man redan med ett vidgat högskolebegrepp.¹⁵² Att flera utbildningar i ett tidigare skede hamnade i universitetssystemets gränsland har vi redan berört i diskussionen om universitetsstatistikens organisering. Vad som i än högre grad bidrog till att luckra upp systemets gränser var de nya tjänstekategorier och resursallokeringsmekanismer som introducerades på universitetens insida, och den dynamik som dessa bidrog till att skapa och förstärka.

Bara tio år efter universitetslektorns tillkomst 1958 kände Jörgen Weibull igen den som en av tre förändringar i universitetens tjänstestruktur som i grunden förändrat universiteten. Konstruktionen löste många problem. Inträdeströskeln för tillsvidareanställning vid universiteten sänktes betydligt; av lektorn krävdes endast doktorsgrad.¹⁵³ Det skapade möjligheter för unga doktorer att få insteg på lärosätena, och förlängde den sammantryckta karriärstegen vid universiteten. Vidare gav lektorskonstruktionen universiteten helt nya förutsättningar att hantera ett ökande studentantal. I jämförelse med professorerna fick man av lektorerna, med deras större undervisningsbörda och lägre lön, ut ungefär fyra gånger så många undervisningstimmar per satsad miljon. En annan innovation som verkade i samma riktning, införd 1960, var det automatiska resursfördelningssystemet, den s.k. automaten. Undervisningsbudgeten vid universiteten bestämdes, ända ned på institutionsnivå, av studentantalet. Det gav en betydligt större följsamhet: om ett ämne växte i popularitet stegrades de tillgängliga resurserna i motsvarande grad.

¹⁵² Andrén 2013, s. 36. Se också Lindensjö 1981.

¹⁵³ "I fråga om kompetenskraven", skriver Andrén, "ansåg många remissinstanser [till 1955 års universitetsutredning] att utredningens krav var för låga. De föreslog istället att docentkompetens borde krävas" (Andrén 2013, s. 195). Det var den linje som var förhärskande i 1945 års universitetsutredning, och gav upphov till precepturerna.

Lektorernas andel av den fast anställda personalen ger en fingervisning om studentexpansionens tyngdpunkter. Från 1958 till 1963 var lektorn så gott som frånvarande på teologisk och juridisk fakultet. Vid den medicinska fakulteten utgjorde de 7 procent 1958, och steg med en enstaka procent från år till år, så att var åttonde fast anställd vid fakulteten var en lektor 1963. Den stora ökningen hamnade inom humanistisk och naturvetenskaplig fakultet, dvs. i vad som fram till 1956 varit filosofisk fakultet. Särskilt inom den humanistiska fakulteten – som då, fram till 1964, inkluderade samhällsvetenskapen – blev lektorernas närvaro snabbt påtaglig. Under de få åren från 1958 till 1963 ökar andelen lektorer från 18 till 39 procent. Var fjärde fast anställd lärare vid naturvetenskaplig fakultet var lektor 1963.

Lektorn och automatiken hade även andra följder. Till dels handlade det om följdverkningar av vad konstruktionen var avsedd att underlätta: ett ökande studentantal vid universiteten. Med en större följsamhet i resursfördelningen, och med introduktionen av lektorn, blev studentexpansionen under 1960-talet brantare och mer dramatisk än under tidigare perioder. Det innebar en betydande ökning av administrationen, när detaljerade underlag skulle tas fram för att styra resursströmmarna rätt.¹⁵⁴ Det skulle i det långa loppet inte varit möjligt utan en utbyggnad av de administrativa funktionerna, både vid de enskilda universiteten och i den statliga kontrollmyndigheten. Med 1964 års universitetsreform utrustades universiteten med förvaltningschefer – som från 1968 deltog i SAR:s möten – och Universitetskanslerämbetet föddes som en fullt utrustad statlig byråkrati, i motsats till en av universitetslärarkåren vald enskild universitetskansler. En andra effekt av expansionen var att den löst anknutna personalen, amanuenser och assistenter, fick en stark tillväxt. I de snabbast växande ämnena fanns inga möjligheter att rekrytera disputerade lektorer i en utsträckning som motsvarade studenttillströmningen, även om de ekonomiska resurserna svällde i proportion till studentantalet.¹⁵⁵

Vid sidan av de organisatoriska följder som expansionen förde med

154 Se Hjerdt-Goscinski, Nilsson & Norman (1978) för beskrivningar av det administrativa arbetet med att producera det nödvändiga underlaget.

155 I särskilt expansiva ämnen, till exempel sociologiämnet under 1960-talet, fick amanuenser och assistenter rekryteras bland grundstudenterna. Licentiatexamen räckte för lektorer, och extra lektorat tillsattes av prefekterna. En beskrivning av de former som den snabba expansionen av sociologiämnets lärarkår tog sig i Lund från 1958 och fram till början av 1970-talet finns i Olofsson (2015), s. 174–180.

sig uppstod frågor om hur lektorskategorin förhöll sig till föreställningen om forskning som akademiskt kärnvärde. Universitetslektorerna var, med Carl-Gustaf Andrén formulering, ”forskarutbildade lärare utan forskningsuppdrag”.¹⁵⁶ Undervisning var huvuduppgiften. Utredningens, och propositionens, formuleringar öppnade för en omtolkning av förhållandet mellan forskning och undervisning: ”universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning, *men därmed är ingalunda givet att denna dubbla uppgift bäst fylles genom att den i lika mån återspeglas i arbetsuppgifterna för varje enskild befattning*.”¹⁵⁷ Det som föreslogs var således en arbetsdelning mellan forskning och undervisning, som givet forskningens status också innebar en stratifiering av kåren.¹⁵⁸ Professorerna hade därmed gått från att vara den enda lärarkategorin helt på universitetens insida till att bli det översta skiktet i en differentierad tjänstestruktur. Grundfiguren i utredningens argument kunde utsträckas och stegvis ges nya tillämpningar: om det inte var nödvändigt att forskning och undervisning samsades i samma person, kunde man tänka sig att även lärare utan forskarutbildning kunde beredas plats vid universiteten. Därmed var vägen stenlagd för universitetsadjunkten, ett resultat av 1963 års universitetsutredning och införd som fast tjänst 1965.

Ett annat resultat av 1963 års universitetsutredning var beslutet att inrätta universitetsfilialer, med start 1967/68: Karlstad som filial till Göteborgs universitet, Linköping till Stockholms universitet, Växjö och Örebro till universiteten i Lund respektive Uppsala. Det sammanhänge omedelbart med den studentexpansion som lektorerna och automatiken bidragit till att underlätta. I samtiden talade man om en ”avlänkning” av studenttillströmningens stötvåg och om ”humanistöverskottet”.¹⁵⁹

Det innebar också en ytterligare uttänjning av det argument som användes för införandet av lektorer. Vid filialerna skulle enbart bedrivas grundutbildning. Inga fasta forskningsresurser avsattes till dem, varför de inte kunde utrustas med professorer. Lektorerna, vars existens ursprungligen motiverades med hänvisning till att de ingick i en universitetsintern arbetsdelning som också sörjde för den vetenskapliga forskningen, blev i realiteten – med undantag från enstaka oavlönade docenter – de veten-

¹⁵⁶ Andrén 2013, kapitel 5.

¹⁵⁷ Proposition 1958:104, citerad ur Andrén 2013, s. 197. Kursivering tillagd.

¹⁵⁸ Lektoraten var dock högre avlönade än docenturerna.

¹⁵⁹ Se Murray 1988 samt Fasth 1980 för analyser av filialernas tillkomst respektive verksamhet.

skapligt högst meriterade lärarkrafterna vid filialerna. Formellt kunde man visserligen hävda att filialerna alltså var del av sina respektive universitets inre arbetsdelning, men här var det fråga om enheter som låg avsides moderuniversiteten och som för det löpande arbetet skötte sig själva. Om principen om en arbetsdelning mellan forskning och undervisning de facto kunde utsträckas till att gälla undervisningsorter, kunde man då inte även tänka sig att bereda plats på universitetssystemets insida för självständiga högskoleenheter som inte tilldelades några forskningsuppgifter? Den tankegången fullföljdes i 1968 års universitetsutredning.

U 68 gavs ett brett mandat, och behandlade all postgymnasial utbildning inom ramen för ett mycket vidare högskolebegrepp än vad man dittills räknat med. Den resulterade i 1977 års högskolereform, som till universitetssystemet förde utbildningen av lärare, förskollärare, fritidspedagoger, arbetsterapeuter, laboratorieassistenter (numera biomedicinska analytiker), sjuksköterskor, bibliotekarier m.fl. yrken. Dessutom infogades vad som nu blev de konstnärliga högskolorna.

I den nya högskolelag som började gälla 1977 fastslogs i andra paragrafen att ”utbildningen inom högskolan skall bygga på vetenskaplig grund”; samtidigt stadgades att de enheter som inkluderades inte skulle ha fasta forskningsresurser. Även om lektorn, adjunkten och filialerna hade etablerat möjligheten av såväl tjänster som lärosäten utan forskning, så var den häri inbyggda spänningen påtaglig. Som en del i U 68:s arbete tillsattes en särskild arbetsgrupp, med uppdrag att utreda vad som i direktiven kallades utbildningens ”forskningsanknytning”.¹⁶⁰ Bara i en situation där person-sambandet mellan forskning och undervisning brutits uppstår ju frågan hur utbildningen ska anknytas till forskning.

Konsekvenserna av dessa inbördes förbundna förändringar kan sammanfattas i fem punkter. För det *första* stratifierades såväl tjänstekategorier som lärosäten efter graden av forskningsinvolvering. Inom kåren finner vi lärare som forskar i tjänsten (professorer och docenter), lärare som gått forskarutbildning men inte har forskning i sina tjänster (lektorer) och lärare som inte är forskarutbildade (adjunkter). Lärosätena får i sin tur sin karaktär av den speciella kompositionen på den egna lärarkåren. Vid de nya regionala

¹⁶⁰ Även om termen forskningsanknytning uppfanns i anslutning till 1968 års universitetsreform så var det sakligt sett detta som diskuterades redan inför den reform som skapade lektorn. Se Andolf 1975; Abrahamsson 1977.

högskolorna saknades professorer, och adjunkterna var betydligt fler än lektorerna. Det var en direkt effekt av att dessa, med undantag för de gamla filialerna, bildades på basis av diverse gymnasiala och eftergymnasiala lokala utbildningar. Högskolan i Gävle/Sandviken började till exempel sin verksamhet ”genom en sammanslagning av de redan existerande verksamheterna Lärarhögskolan och Förskoleseminariet i Gävle och en yrkesteknisk högskoleutbildning, YTH-stål, som etablerades som en försöksverksamhet den 1 juli 1977 i Sandviken”.¹⁶¹ På samma sätt byggdes Högskolan Falun/Borlänge på redan existerande lärarutbildning, teknisk utbildning samt på ”viss kursverksamhet, främst i samhällsvetenskapliga ämnen, med tillresande lärare från Uppsala universitet”.¹⁶² I Leif Borgerts historieskrivning över Högskolan Dalarna ges följande bild av lärarkrafterna i Falun/Borlänge under de första åren som högskola:

I lärarkåren finns såväl veteraner med vana att handleda blivande yrkeslärare i teknik-, vård- och skolsektorn som akademiker, främst samhällsvetare, med rötter i universitetens storskaliga föreläsningspedagogik och seminariets ständigt pågående diskussioner. Dessa senare kommer att samsas med lärarutbildarna i den initiala uppbyggnaden av Högskolan. Under tiden har tekniklärarna i Borlänge möjlighet att fortsatt odla sina egna arbetsvanor, starkt präglade av gymnasiemiljön.¹⁶³

Detta ska jämföras med gruppen av enheter som befunnit sig inom universitetssystemet sedan 1964, där det fanns ett väl tilltaget professorsskikt och där lektorerna var betydligt fler än adjunkterna. Siffror för 1984, det första år för vilket SCB kan leverera data, ger en uppfattning om lärarkårens profil vid de olika typerna av lärosäten. Vid Lärarhögskolan i Stockholm gick det tio adjunkter på en lektor. (Detta var samtidigt den enda nya enhet där det alls fanns professorer. Proportionerna adjunkt–lektor–professor var 100:10:1.) För Högskolan i Kristianstad var motsvarande siffror 7:1. Proportionerna adjunkt–lektor varierar mellan de nya lärosätena – vid högskolorna i Växjö och Örebro, båda före detta filialer, gick det till exempel bara en och en halv adjunkt per lektor. Ingenstans var dock lektorerna fler än adjunkterna. Vid de gamla och nya universiteten, liksom vid fackhögskolorna,

¹⁶¹ Stymne 2002, s. 13.

¹⁶² Borgert 2013, s. 62.

¹⁶³ Borgert 2013, s. 62.

var förhållandena de omvända. Stockholms universitet hade fem gånger så många lektorer som adjunkter, och även professorerna var dubbelt så många som adjunkterna. Här är Stockholm ett extremfall, men vid alla de enheter som befann sig inom universitetssystemet före 1977 var lektorerna fler än adjunkterna, och professorernas andel var betydande.

För det *andra*: den starka betoningen av forskningens värde, i kombination med att den inte förekom överallt i högre utbildning, strukturerade såväl fältets kamper som de argument som användes i dem. Avsaknaden av forskning vid de nya högskolorna kunde till exempel, givet forskningens ställning som för universiteten definierande egenskap, användas som argument i försök att motverka deras tillkomst och för att begränsa resursflödet till dem. Men samma akademiska kärnvärde kunde åberopas för att göra gällande att även de nya högskolorna borde få tillgång till forskningsresurser: om det som utmärker universitets- och högskolesystemet är att man där ägnar sig åt forskning och vetenskaplig skolning, måste även dessa enheter ges förutsättningar att bedriva sådan. En motsvarande logik gäller för tjänstekonstruktionerna. Innan lektoraten införts vid universiteten var forskningens stora betydelse ett argument mot att de skulle introduceras; när de väl var införda blev den ett argument för att förändra universitetslektorernas situation så att de fick forska i tjänst.¹⁶⁴ Argumentet kunde också användas å de fast anställda adjunkternas vägnar: om forskning och undervisning ska hänga samman bör väl adjunkterna erbjudas forskarutbildning? Listan på exempel kan göras längre.

En *tredje* punkt berör förhållandet mellan universitetssystemet och det professionella landskapet. Till de utbildningsprogram som inkluderades i universitetssystemet 1977 hörde stora utbildningar som kvalificerade till yrken inom offentlig sektor, och som var av central betydelse för det välfärdsbygge som tog form under socialdemokratins långa regeringsinnehav. I den nordiska professionsforskningen används ofta termen välfärdsprofessioner för denna grupp yrken, en markering av att det var via dem som löftena om ett välfärdssamhälle skulle infrias. Välfärdsprofessionernas inkludering i universitetssystemet bildar ett fjärde funktionslager, ovanpå utbildning av kyrkans funktionärer, av ämbetsmän i staten och av industrisamhällets experter.

Genom sin avsevärda volym bidrog dessa utbildningar till uppkomsten

164 Jämför t.ex. SOU 1977:63, särskilt resonemangen på s. 203ff.

av vad Martin Trow kallat massuniversitetet.¹⁶⁵ Och genom den nya anknytningen till universitetssystemet blev utbildningarna formellt likställda sådana professionsutbildning som bedrevs inom de 1800-talsinstitut som sedan blivit fackhögskolor. Precis som i fallet med fackhögskolorna föregicks den formella inkluderingen av ett gradvist närmande till universitetssystemet – många av de utbildningar som var basen för de regionala högskolorna hade bytt beteckning till högskolor under de två årtionden som föregick 1977 års reform. Likheter till trots skiljer sig inkluderingsprocessen åt i avgörande avseenden. Vid de lärosäten som kom att ingå i universitetssystemet 1964 fanns en legering mellan forskning och undervisning; de enheter som inkluderades 1977 bedrev enbart grundutbildning.

Detta leder fram till en *fjärde* punkt, som berör den nya och särskilda problematik som dessa enheter ställdes inför. Den formella inkluderingen skedde i ett slag, och utlöste stor aktivitet bland de utbildningar som skulle forskningsanknytas, men den reella infogningen i universitetssystemet var en utdragen och stegvis process. Sjuksköterskeutbildningarnas situation ger en god illustration. Fram till 1982 stod dessa under Skolöverstyrelsen, som i detalj reglerade hur många timmar som skulle läggas på vilka ämnen. När besluten om kurser och kursplaner sedan decentraliserades kvarstod andra hinder. Vårdhögskolornas lärare hade inte rekryterats på basis av akademiska meriter utan för sin förmåga att förmedla yrkesfärdigheter, och det gällde nu att uppgradera personalen till kandidat-, magister- och på längre sikt doktorsnivå. Det var kvalifikationer man själv inte kunde utdela. Vi kan från 1980-talets mitt följa ett febrilt arbete med att skapa samarbetsavtal med universiteten om godkända överbrygningskurser för vårdhögskolornas lärarkår, i discipliner som kunde ta emot dem.

Situationen var likartad för de andra utbildningar som utgjorde stommen i de nya högskolorna. Man hade att hantera det faktum att lejonparten av lärarna saknade vetenskaplig skolning. De delade också ett annat predikament, som hade att göra med tjänstestrukturen. När 1800-talets institut omvandlades till högskolor gav man beteckningen ”speciallärare” till de lärarkrafter som inte hade motsvarigheter i universitetens dåvarande organisation. Vid tiden för 1977 års universitetsreform hade ett annat tjänsteraster etablerats. Universitetslärarkåren var stratifierad efter vetenskaplig kompetensnivå, med professorer överst, lektorer i mitten och adjunkter

¹⁶⁵ Trow 2010.

längst ned. Det gav ett uttömmande tjänstekategorisystem i vilket också nytillkomna enheters lärare lätt kunde tilldelas ett platsvärde: till skillnad från ”speciallärare” definierades ju adjunkten av frånvaron av en kompetens. Lärare i de infogade utbildningarna, som anställdes under en annan institutionell regim för att lära ut specifika yrkesfärdigheter, blev adjunkter i universitetssystemet.

Som en *femte* och avslutande punkt måste betonas hur allt detta gav de grundläggande förutsättningarna för universitetssystemets fortsatta öde. Efter 1977 ingick i universitetssystemet en stor grupp av formellt likställda men differentierade och hierarkiskt ordnade grupper av lärosäten. Det är denna komplexa struktur som fortsättningsvis reagerar på ny styrning och reglering, nya resursflöden och andra förändrade villkor i systemets omgivning.

Den akademiska professionen, professionerna i akademien och akademien i professionerna

Den högre utbildningen intar idag en nyckelposition i det professionella landskapet. I den historisk-institutionella analysen av den högre utbildningens professionella fält – dess uppkomst, kristallisering och omvandling – gör vi reda för den process genom vilken universitetssystemet har fått den rollen. Centralt för detta förlopp är de funktionslager som successivt påförts först universiteten, därefter det högre utbildningsfältet och slutligen universitets- och högskolesystemet. Man kan urskilja fem faser i det förloppet:

1. utbildning av kyrkans funktionärer
2. daning av ämbetsmän i staten (från 1600-talet)
3. utbildning av industrisamhällets experter (från 1810-talet)
4. utbildning av välfärdsstatens funktionärer (från 1977)
5. yrkesträning för den stora massan av kunskapssamhällets anställda (från 1990-talet).

Tillkomsten av ett nytt funktionslager innebär inte att tidigare lager försvinner. Mönstret är istället att äldre funktioner kvarstår men tilldelas annan relativ vikt när de omges av nya funktioner. Nya funktioner gör avtryck i institutionen, i uppgiftsstrukturen och i lärarkårens morfologi.

När 1600-talets maktstat växte fram fick universiteten nya uppgifter,

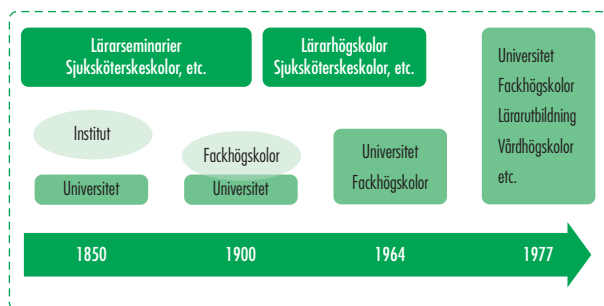
som motiverades med statens behov av ett bildat adelsskikt för militära ändamål och i den civila förvaltningen. Detta var uppgifter som hade kunnat ombesörjas i annan regi, som exemplifieras av det strandade försöket att bilda en adelsakademi. Universiteten var heller inte ensamma om att sköta om daningen av ämbetsmän: de ämbetsverk som skapades vid samma tid ordnade egna utbildningar och examinationer, skilda från universiteten. Men när sådana uppgifter fördes till universiteten ledde det till tillkomsten av nya uppgifter och tjänstetyper.

På motsvarande sätt bidrog 1800-talets behov av expertkunskap – yrkesmässig och vetenskaplig – till bildandet av institut utanför universitetets ram. Ett högre utbildningsfält tog form, där gränserna mellan universitet och institut gradvis luckrades upp, och där den ökande närheten mellan dem förändrade båda parter. Till det högre utbildningsfältets uppgiftsstruktur fogades såväl konkret yrkesförberedelse som vetenskaplig forskning. Professuren, en befattningskategori som överlevt från medeltiden, fylldes med nytt innehåll när forskning blev en allt tydligare förväntad arbetsuppgift. Institutens lärarkårer befolkades både av dem och av sådana speciallärare som krävdes för att förbereda adepterna för yrkeslivet. Rörelsen mot yrkesrelevans och specialisering fortplantade sig in i universiteten. Institutet omstöptes till fackhögskolor, fria högskolor uppstod i Stockholm och Göteborg för att slutligen omvandlas till universitet, universitetsexamina fick utfärdas av allt fler enheter, universitetsexamina blev mindre generella, universitetens studentantal växte och drev på utvecklingen mot nya typer av tjänstekonstruktioner osv. När gamla universitet, nya universitet och fackhögskolor till slut underställdes en och samma myndighet stadfästes den uppgiftsstruktur och den kårsammansättning som vuxit fram vid de enheterna.

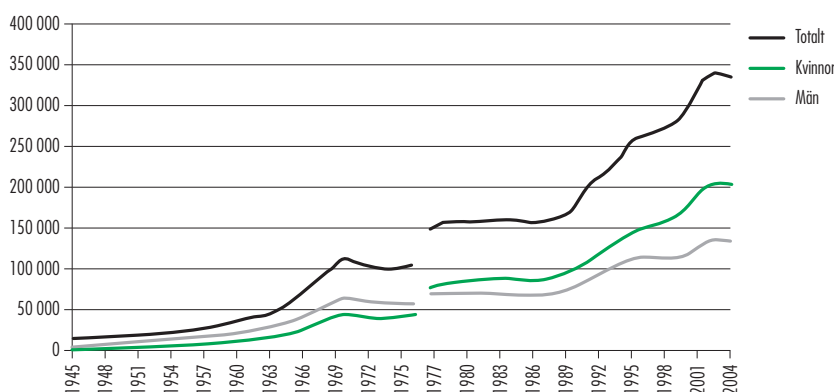
Professionernas gradvisa inkorporering i akademien framträder därmed som den enskilt viktigaste faktorn för omvandlingen till universitetssystemets och universitetslärarkårens specifikt moderna form. Professionernas inträde och expansion i akademien förändrade den akademiska professionen. För även om universitetssystemet genomgått flera stora omvälvningar sedan dess, som på sitt sätt varit mer våldsamma, så har de i några avseenden hållit sig inom de ramar som sattes vid 1960-talets mitt. Yrkesförberedande utbildning hade då fått sin givna plats i universitetssystemet. Forskning och undervisning var huvuduppgifter för universitet och högskolor, åtföljda av en tanke om att de skulle vara inbördes förbundna. Men länken mellan

uppgifterna bestod inte längre i ett personalsamband. De nya kategorierna lektor och adjunkt saknade forskning i tjänst, och adjunkterna var inte heller disputerade. Aktiv forskning var inte ett nödvändigt villkor för ett liv inom universitetet, men skiktade kåren i en högre och en lägre nivå. För den enskilde universitetsläraren gavs två olika och hierarkiskt ordnade karriärtyper, forskarkarriären och undervisningskarriären. Förutsättningarna för dessa skilde sig i sin tur efter lärosätetyp, fakultet, institution och disciplin – beroende på om de huvudsakliga resursflödena kom via student-expansion eller tillgång på forskningsmedel. Såväl universitetssystemet som universitetslärarkåren hade blivit starkt differentierade.

När nästa betydelsefulla funktion lades till universitetssystemet, *utbildningen av välfärdsstatens funktionärer*, skedde det inom den strukturen. Parallellt med att yrkesförberedelsen tog plats som ett självklart inslag i universitetssystemet påbörjades utredningar av hemvisten för andra yrkesutbildningar, inklusive sådana stora yrkesgrupper som var centrala för efterkrigstidens reformlöften om utbyggnad av utbildning, hälso- och sjukvård och sociala skyddsnät. Precis som i fallet med 1800-talets institut bedrevs utbildning för dessa yrken långt innan de trädde i närmare förbindelse med, och 1977 integrerades i, universitetssystemet. Skeendet kan sammanfattas och grafiskt åskådliggöras med följande enkla modell:

FIGUR 2.14 Modell över professionsutbildningarnas inkorporering i universitetssystemet.

FIGUR 2.15 Antalet studenter i grundutbildningen vid universitet och högskolor höstterminerna 1945–2004.¹⁶⁶

En mycket betydande expansion av den högre utbildningen kom till stånd, inte för att fler människor beslöt sig för att läsa inom universitetssystemet utan för att det de redan studerade överflyttades dit. Principiellt är det samma sorts process som när institut och fackhögskolor tidigare uppgick i universitetssystemet – men i en helt annan skala, från ett annat utgångsläge och med andra konsekvenser.

Fackhögskolorna hade under decennier präglats av vetenskapens nya rangställning och av de resursflöden som kanaliserats till medicinsk, naturvetenskaplig och teknisk forskning. Där fanns kraftigt växande fasta forskningstjänster, och därtill sektors- och rådsmedel som kunde försörja vetenskapligt kvalificerad personal. De som utbildade välfärdsstatens funktionärer befann sig i dessa avseenden vid skalans andra pol; det saknades både vetenskapliga kvalifikationer och fasta forskningsresurser. Yrkesutbildning var ett bofast inslag i universitetet, men det betydde olika saker beroende på var utbildningen befann sig i det högre utbildningslandskapet.¹⁶⁷

På fackhögskolorna hade sådana lärare som anställdes för att förse studenterna med yrkesfärdigheter snarare än på basis av akademiska kvalifikationer blivit ”speciallärare”. Vid inkluderingen av välfärdsprofessionerna stöptes sådana lärare – de var många och i stor majoritet – i adjunktens form, således definierade i termer av vad de saknade snarare än av vad deras

¹⁶⁶ Citerad från *HSV Rapport (2006:3 R)*, s. 16.

¹⁶⁷ Dahllöf 1980, s. 34.

specifika bidrag tänktes bestå i. Till skillnad från fackhögskolorna, vars inkludering lade nya befattningstyper till universitetssystemets tjänstestruktur, kilades nästa våg av yrkesutbildningar in i redan befintliga kategorier. Den förändring som därmed åstadkoms var en mängdeffekt: adjunkterna stod med ens för en mycket ansenlig andel av universitetslärarkåren.

Med funktionen att utbilda välfärdsstatens funktionärer följde en ändring av kårens morfologi. Olika uppgiftsknippen fördelades över olika tjänstekategorier. Samtidigt ändrades universitets- och högskolesystemets struktur – inklusive dess enheter, resursflöden, regleringsapparat, karriärvägar, värderingsmönster, förändringstryck och inre spänningar. Systemet formades till en ny konfiguration, som inneslöt och tilldelade ny relativ tyngd åt tidigare funktionslager, de uppgiftstyper de givit upphov till och den tjänstestruktur som hanterade dessa. De nyinfogade utbildningarna fördelade sig över ett nytt högskolelandskap, där flera typer av enheter samexisterade. Vårdhögskolorna kvarstod under landstingskommunalt huvudmannaskap, och förblev separata organisationer in på 1990-talet. Runt om i landet bildades *regionala högskolor*, i typfallet genom en sammanslagning av flera lokala utbildningar som dittills alla legat utanför universitetssystemet: lärarhögskola, förskollärarseminarium, yrkesteknisk högskoleutbildning.¹⁶⁸ Lärarhögskolor, förskollärarseminarier, socialhögskolor m.fl. andra enheter lokaliserades även till de gamla och nya universiteten. Där kom de att befinna sig i en akademiskt förtätad lokal omgivning, samtidigt som de genom sin studentvolym blev viktiga inslag vid de mottagande universiteten. Vid sidan av dessa lärosäteskategorier fanns så de gamla fackhögskolorna, som i stort sett inte tillfördes något betydande inslag av nya utbildningar.

Efter 1977 års infogning av välfärdsprofessionernas utbildningar bestod universitetslärargruppen av tre skilda kategorier (om vi bortser från den personal som är knuten till rena forsknings- och administrationsuppgifter). Den består av professorer, universitetslektorer och universitetsadjunkter. Men de olika tjänstekategorierna fördelade sig olika över universitets- och högskolesystemet, med dess blandning av universitet, fackhögskolor och regionala högskolor. De nya regionala högskolorna hade sin specifika profil, som skilde sig från de gamla universitetens och från utbildningsenheterna

¹⁶⁸ De yrkestekniska högskoleutbildningarna infördes, på förslag från U 68, som försöksverksamhet 1975 och blev reguljära så gott som samtidigt med att de infogades i universitetssystemet och blev del i basen för flera regionala högskolor.

från institutens tidsålder. Tabell 2.2 nedan illustrerar, med ett exempel från vardera kategorin, hur de respektive profilerna skilde sig åt år 1990 – vid en tidpunkt då de regionala högskolorna hunnit konsolideras men före 1990-talets stora studentexpansion.

TABELL 2.2 Universitetslärarkårens sammansättning år 1990.¹⁶⁹

	Adjunkt	Lektor	Professor	Procent	N
Uppsala universitet	25	52	24	100	1 015
Karolinska institutet	24	41	35	100	465
Högskolan i Halmstad	74	26	–	100	56
Universitet och högskolor totalt	39	42	19	100	9 386

Ett drygt årtionde efter reformen såg lärarkåren markant olika ut på olika platser i fältet. Professorsuniversitetet hade ersatts av lektorsuniversitet och adjunktshögskola. Medan professorerna fortfarande var många vid gamla universitet och vid fackhögskolorna, dominerade adjunkterna kåren i systemets perifera delar, i de regionala högskolorna.

Profession, universitet och vetenskap

Genom analysen av successiva funktionsöverlagringar har vi försökt överblicka och förstå omvandlingen av de tre relationerna i triangeln profession–universitet–vetenskap.

Profession–universitet

Relationen profession–universitet ändrades under 1800-talet, i huvudsak som en effekt av att det uppstod alternativa institutioner utanför men med allt större närhet till universiteten. Vår undersökning har visat hur professions- och yrkesutbildningar penetrerat och blivit en del av den högre utbildningen. I det förloppet har framväxten av ett examenssamhälle spelat en central roll. Hit hör institutens kamp för att få utdela universitetens examina – på samma gång en konfrontation med och en konsekvrering av de gamla universiteten. Hit hör också studentexamen. Genom att göra studentexamen

¹⁶⁹ Källa: SCB:s universitetsstatistik (datafil från SCB). Bearbetning av opublicerade data från SCB om personal vid universitet och högskolor 1984–2011.

till antagningskrav blev instituten, professionsutbildningarna och de fria högskolorna mer universitetslika. Och genom universitetens anpassning av examenskraven blev de mer lika instituten. Den mellanställning som de till fackhögskolor omvandlade instituten därmed fick gav upphov till en fortsatt systematisering av utbildningsväsendet, som slutade med att de uppgick i ett formellt universitetssystem. I och med den förändringen hade professioner och yrkesförberedelse entydigt hemvist på universiteten.

Universitet–vetenskap

Även relationen universitet–vetenskap förändrades under det förloppet. Precis som professionernas yrkesförberedelser överfördes vetenskapen till universiteten genom en kombination av anpassnings- och inkluderingsprocesser. Specialiserad forskning och vetenskapsbaserad undervisning var önskad och påbjuden i det vidare högre utbildningsfältet innan den blev det vid universiteten. Forskningens allt starkare rangställning i universitetssystemet sammanhänger dels med att dessa alternativa organisationer gradvis närmade sig och blev likställda med universiteten, dels med universitetens anpassning till de omgivande organisationernas mer specialiserade undervisning. De segment av universitetslärarkåren som betraktade forskning som distinktiv för universiteten fick en ny ställning, på bekostnad av dem som var knutna till funktionerna att utbilda kyrkans funktionärer och ämbetsmän i staten. De sänkta kraven på allmän bildning i en universitetsexamen, som var förutsättningen för vetenskaplig specialisering, bidrog samtidigt till den studentexpansion som på sikt drev fram tjänstekonstruktioner och lärosäten utan resurser till forskning. Samma skeende som förvandlade vetenskapen från bisyssla till överordnat värde födde alltså befattningar och utbildningsorganisationer som rankades lågt på den värdeskalen. Detta är grunden för hierarkiseringen – mellan tjänstetyper, mellan utbildningar, mellan lärosäten – i det formellt enhetliga men stratifierade universitetssystemet.

Olika generationer av professioner har infogats i det svenska universitetssystemet vid olika tidpunkter. Mer än så: de tar plats i universitetssystemet under olika faser i dess historia, och med olika effekter för dess fortsatta utveckling.

Profession–vetenskap

Detta har bäring på den tredje relationen i triangeln universitet–vetenskap–profession, den mellan profession och vetenskap. Den första generationen professioner – institutens yrkesutbildningar och de professioner som svarar mot universitetens högre fakulteter (dvs. präster, jurister, läkare) – befann sig mitt i det kraftfält som böjde universiteten, instituten och högskolorna mot varandra. Vid den tidpunkt då de institutburna professionerna slutgiltigt drogs in i universitetssystemet hade vetenskap och forskning sedan länge etablerats som överordnat akademiskt värde. Genom sin bas i teknik och medicin ingick institutens utbildningar i den vida grupp vetenskaper vilkas fasta forskningsresurser expanderade kraftigt från slutet av 1940-talet. Samma grupp vetenskaper fick betydligt ökade rådsmedel från mitten av 1960-talet, alltså samtidigt med att instituten formellt infogades i universitetssystemet, och mest ökade de för den tekniska forskningen. Professioner som bars av institut/fackhögskolor fick därigenom en nära relation till vetenskap. Med sin forskningsbetoning, och med den kompetensprofil i undervisningen som forskningsmedlen möjliggjorde, blev denna grupp professioner dominerande – givet det värde som forskning nu tillmättes vid universiteten.

Konsekvenser för den första professionsgenerationen

Bland universitetens lärda professioner – den äldsta professionsgenerationen – hörde den medicinska fakulteten i det avseendet till samma kategori som institutens utbildningar. Men för den teologiska och juridiska fakulteten var situationen en annan. Deras respektive kunskapsbaser var visserligen systematiska, men byggde inte på empirisk vetenskap, och framför allt inte på naturvetenskap. Teologerna hade under universitetets första århundraden rankats högst bland universitetsprofessorerna – i kraft av funktionen att utbilda kyrkans funktionärer, genom det organisatoriska sambandet mellan kyrka och universitet och genom att vara yttersta auktoritet i kunskapsfrågor. Den positionen hotades inte när universiteten påfördes funktionen att dana ämbetsmän i staten. Initialt blev teologin tvärtom statslegitimerande och statsunderstödjande, på ett sätt som gav dem en central ställning inom en ny konfiguration. Men i takt med att utbildningen av industrisamhällets experter blev huvudfunktion för universiteten förlorade teologerna auktoritet, status och relativ vikt vid universitetet.

Den allt starkare associationen mellan profession och mekanismbaserad, empirisk naturvetenskap – som ju utmärkte fackhögskolorna – bidrog samtidigt till att dogmatisk-systematiskt vetande blev svårt att relatera till den nya modaltypen för relationen profession–vetenskap. Det gällde för juridiken lika väl som för teologin, och hade kunnat gälla för universitetsmedicinen om inte denna ändrat karaktär under 1800-talet. Mest akut påverkade det teologin, vars anspråk på att vara kunskapsauktoritet blivit underminerat och omförhandlat.

De nya professionernas vetenskapsanknytning

För semi- eller välfärdsprofessionerna ser relationen profession–vetenskap väsentligt annorlunda ut. Till skillnad från fackhögskolornas professionsutbildningar föregicks inte deras inkludering i universitetssystemet av någon stark utbyggnad av forskning och forskningsresurser. Lärarna vid de utbildningar som inkluderades i universitets- och högskolesystemet 1977 hade anställts för sina färdigheter i att förbereda studenterna för yrkeslivet, och saknade i stor utsträckning akademiska examina, i en del fall så att ingen i lärarkåren hade en filosofie kandidatexamen. I den tjänstestruktur som vid tidpunkten gällde i universitetssystemet blev dessa lärare adjunkter. Samtidigt stod man från och med nu under ett system som stipulerade att verksamheten ska bygga på vetenskaplig grund. Under detta reformtryck har utbildningarna i ett första skede sökt efter lämplig angöring i discipliner som kunde ta emot den egna lärarkåren. Samhällsvetenskapliga discipliner, och särskilt pedagogikämnet, kom därvid att spela en stor roll. I ett andra steg har de olika välfärdsprofessionernas akademiska angöring i flera fall avknoppats som egna discipliner, såsom socialt arbete, didaktik och vårdvetenskap.

Fackhögskolorna och deras professionsutbildningar bidrog till att definiera såväl förhållandet universitet–vetenskap som förhållandet profession–vetenskap. När välfärdsprofessionerna kom in i universitetssystemet var det den strukturen de blev underställda. Det utlöste en annan typ av effekter. Å ena sidan försökte de nytillkomna utbildningarna så snabbt som möjligt anpassa sig till sin nya omgivning, och uppgradera personalens akademiska kompetensprofil. Å andra sidan bidrog de – genom sin stora volym, och genom adjunktsdominansen – till att förändra universitets- och högskolelandskapet. Trots ansträngningarna att uppgradera personalen markerade

dessa utbildningars närvaro på universitetssystemets insida att ”vetenskaplig grund” måste ges en ny och mycket vidare formulering, konkret i form av talet om ”forskningsanknytning”.

Preprofessionernas uppkomst

Att såväl de klassiska professionerna som välfärdsprofessionerna befinner sig på universitets- och högskolesystemets insida har befast föreställningen om professioner som ”akademiska yrken”. Det är mot den bakgrunden det blir relevant att tala om preprofessioner. När utbildningen till etablerade yrken flyttas in i universitets- och högskolesystemet kan yrkesgrupperna uppträda med anspråk på professionsstatus. Detsamma gäller för utbildningar som lanseras inifrån universiteten, som ett led i konkurrenskampen om studenter, och vilkas alumner samlas i specifika yrkespositioner eller arbetsmarknadsnischer. Det är en utveckling som accentuerats från och med 1990-talet, och som fått ytterligare kraft från 2000-talets mitt, genom Bolognaöverenskommelsens betoning på anställningsbarhet.

Den akademiska professionens omvandlingar sammanhänger i mycket stor utsträckning med hur professionerna inkorporerats i akademien. Rörelsen från universitet till högre utbildningsfält till universitets- och högskolesystem är associerad med tillkomsten av nya funktioner, med institutionens och kårens omstöpning. Man bör samtidigt fråga sig vad allt detta har inneburit för professionerna, och för det professionella landskap som de är del av. Det är ett ämne som hör till andra kapitel i denna volym.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *System of professions: Essay on the division of expert labor*. Chicago: Chicago University Press.
- Abbott, Andrew (2005). ”Linked ecologies: States and universities as environments for professions”. *Sociological Theory* 23 (3): 245–274.
- Abrahamsson, Bengt (1977). *Forskningsanknytning: om sambandet mellan forskning och grundutbildning*. UHÄ-rapport 1977:10. Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2013). ”The emergence of the professional field of higher education in Sweden”. *Professions & Professionalism* 3 (2).

- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2014). "Tensions between academic and vocational demands". I: Smeby, Jens-Christian & Sutphen, Molly (red.) *From vocational to professional education: Educating for social welfare*. London & New York: Routledge, s. 26–49.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (kommande, 2018). "Universiteten och det högre akademiska ekosystemet". *Working Papers in Sociology*. Växjö: Linnaeus University.
- Allard, Alf (1978). "Några historiska fakta". I: Fries, Jöran & Zimmerman, Jan (red.) *Skogshögskolan 150 år: problem och idéer i svenskt skogsbruk 1828–1978*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Altbach, Philip G. (1973). *Comparative higher education*. Washington: American Association for Higher Education.
- Alvermann, Dirk (2007). "Greifswalder Universitätsreformen 1648–1815". I: Alvermann, Dirk; Jörn, Nils & Olesen, Jens E. (red.) *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*. Berlin: Lit Verlag.
- Alvermann, Dirk; Jörn, Nils & Olesen, Jens E. (2007). *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*. Berlin: Lit Verlag.
- Andersson, Lennart & Hidén, Bo (2003). *Högskola och student i Karlstad: En bok om högskolan, universitetsfilialen, lärarhögskolan*. Karlstad: Karlstad University Press.
- Andolf, Göran (1975). *Utbildning och forskning: debatten om den högre utbildningens forskningsanknytning 1957–1973*. Ds U 1975:15. Stockholm: Liber förlag.
- Andrén, Carl-Gustaf (2013). *Visioner, vägval och verkligheter: svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940*. Lund: Nordic Academic Press.
- Annerstedt, Claes (1877). *Uppsala universitets historia. Bd 1 1477–1654*, Uppsala: W. Schultz.
- Annerstedt, Claes (1909). *Uppsala universitets historia. Bd 2:2 1655–1718*, Uppsala: A.-B. Akademiska bokförlaget.
- Arnold, Matthew (1869). *Culture and anarchy: An essay in political and social criticism*. London.
- Arrhenius, Gustaf; Caldwell, Karin & Wold, Svante (2008). *A tribute to the memory of Svante Arrhenius (1859–1927): A scientist ahead of his time*. Stockholm: Royal Swedish Academy of Engineering Sciences (IVA).
- Askling, Berit (2012). *Expansion, självständighet, konkurrens: Vart är den högre utbildningen på väg?* Göteborg: Göteborgs universitet.
- Bagger-Jørgensen, Lars Olof (1928). "Lantmätarnas utbildning". I: *Svenska lantmäteriet 1628–1928: historisk skildring. D. 1*. Stockholm. : Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia.
- Bedoire, Fredric & Thullberg, Per (1978). *Stockholms universitet 1878–1978*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ben-David, Joseph (1963). "Professions in the class system of present day societies". *Current Sociology* vol. 12, s. 247–98.

- Ben-David, Joseph (1971). *The scientist's role in society: A comparative study*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Benner, Mats (2001). *Kontrovers och konsensus: Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Nora: Nya Doxa.
- Björck, Henrik (1992). *Teknikens art och teknikernas grad: Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900–1927*. Uppsala: Kungliga tekniska högskolan.
- Björck, Henrik (2004). *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945*. Nora: Nya Doxa.
- Björnsson, Anders (2007). *I kunskapens intresse: SACO:s första sex decennier*. Stockholm: Carlsson.
- Bledstein, Joseph (1976). *The culture of professionalism: The middle class and the development of higher education in America*. New York: Norton.
- Blomqvist, Göran (1992). *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*. Lund: Lund University Press.
- Borgert, Leif (2013). *Berättelsen om en högskola: Akademi, företag och samhällsaktör*. Stockholm: Santérus.
- Brint, Steven & Karabel, Jerome (1989). *The diverted dream: Community colleges and the promise of educational opportunity in America, 1900–1985*. Oxford: Oxford University Press.
- Carlbon, Terry (1970). *Högskolelokaliseringen i Sverige 1950–1965: En studie i politiskt inflytande*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Charle, Christophe (2004). "Patterns". I: Rüegg, W. (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 4, Universities since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cobban, Alan B. (1988). *The medieval English universities: Oxford and Cambridge to c. 1500*. Aldershot: Scolar.
- Dahllöf, Urban (1980). *Utvecklingen av antalet fasta forskartjänster vid svenska fakulteter och forskningsråd 1870–1980*. Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen, Uppsala: Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.
- Dalberg, Tobias (2018). *Mot lärdomens topp. Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft*. Studier i utbildnings- och kultursociologi 11. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet.
- Dannefjord, Per (2009). *Organisationspraktiker och målförändring: exemplet svensk socialdemokrati*. Lund: Arkiv.
- Dubar, Claude; Tripier, Pierre & Boussard, Valérie (2011). *Sociologie des professions*. 3:e uppl. Paris: Armand Colin.
- Durkheim, Émile (1990). *L'évolution pédagogique en France*. Paris: PUF.
- Edqvist, Olle (2002). "Den svenska forskningspolitikens tre världar". I: Sandström, Ulf (red.) *Det nya forskningslandskapet*. Stockholm: SISTER, skrifter 5.
- Edqvist, Olle (2003). "Layered science and science policies". *Minerva* 41 (3): 207–221.

- Ekekrantz, Thor (1898). *Vårt farmaceutiska undervisningsväsen: En granskning af undervisningsförhållandena vid statens läroanstalt Farmaceutiska Institutet*. Stockholm: Kôersners boktryckeri-aktiebolag.
- Eckholm, Lars (1999). "Kan universitet och högskolor samverka?" I: Wennström, Karin (red.) ... *då ä svårt så då förslår, men ja vet att då går: Vänbok till Ingemar Lind*. Örebro: Örebro universitet.
- Eklöf, Motzi (2013). "Vetenskap, läkekonst och läkarutbildning – ett historiskt perspektiv". I: *SOU 2013:15*.
- Ekstedt, Eskil (1976). *Utbildningsexpansion. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Engel, Arthur J. (1983). *From clergyman to don: The rise of the academic profession in nineteenth century Oxford*. Oxford: Clarendon Press.
- Etzioni, Amitai (red.) (1969). *The semi-professions and their organization: Teachers, nurses, social workers*. New York: The Free Press.
- Fasth, Eva (1980). *Aspekter på utlokalisering av högre utbildning*. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla (1993). "Där de härliga lagrarna gro ..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Kristianstad: Tiden.
- Fredriksson, Bert (1994). *SULF 1984–1994: en ung historia*. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.
- Freidson, Eliot (1994). "Pourquoi l'art ne peut pas être un profession". I: Menger, Pierre-Michel & Passeron, Jean-Claude (red.) *L'art de la recherche: Essais en l'honneur de Raymonde Moulin*. Paris: La documentation Française.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism: The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fridjónsdóttir, Katrin (1983). *Vetenskap och politik: En kunskaps sociologisk studie*. Stockholm: Akademilitt.
- Frijhoff, Willem (1996). "Patterns". I: Ridder-Symoens, Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frängsmyr, Tore (1989). *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld*. Stockholm: Författarförlaget.
- Frängsmyr, Carl (2011). "Universitetets historia". I: Larsson, Esbjörn & Westberg, Johanna (red.) *Utbildningshistoria: en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Gardeström, Elin (2011). *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*. Göteborg: Daidalos.
- Gesser, Bengt (1968). *Högre utbildning och val av yrke. Några paneldata från Lund*. Licentiatavhandling. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Grimen, Harald (2008). "Profesjon og kunnskap". I: Molander, Anders & Terum, Lars-Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Hellberg, Inga (1978). *Studier i professionell organisation: en professionsteori med tillämpning på veterinäryrket*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Hjerdt-Goscinski, Gunilla; Nilsson, Thaly & Norman, Hans (1978). "Från myndighetsanslag till ändamålsinriktade anslag". I: Strömholm, Stig & Nevéus, Torgny (red.) *Universitet i utveckling: Uppsala universitet under Torgny Segerstedts rektorat 1955–1978*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- H:son Holmdahl, Martin (2003). "Organiserat icke-statligt samarbete mellan universitet: Kortfattad historik över svenska, nordiska och europeiska fora". I: Stig Strömholm (red.) *Den svenska akademiska rektorskonferensen (SAR) 1966–1996*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- HSV-rapport (2006:3 R). "Högre utbildning och forskning 1945–2005 – en översikt".
- Inno, Karl (1972). *Tartu University in Estonia During the Swedish Rule (1632–1710)*. Stockholm: Förlag Vaba Esti.
- Jaraus, Konrad (1990). *The unfree professions: German lawyers, teachers, and engineers 1900–1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Johannesson, Gösta (1982). *Lunds universitets historia, bd 2, 1710–1789*. Lund: Liber förlag.
- Johannisson, Karin (1989). *A life of learning: Uppsala university during five centuries*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Jonung, Christina & Jonung, Lars (2013). "Karin Kock 1891–1976". *Ekonomisk debatt* nr 7, s. 66–78.
- Josephson, Peter (2013). "När boken hotade föreläsningen". *Respons* nr 6, s. 50–53.
- Kaiserfeld, Thomas (1997). *Vetenskap och karriär: Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft*. Lund: Arkiv.
- Klinge, Matti & Knapas, Rainer (1988). *Helsingfors universitet 1640–1990. D. 1, Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Otava.
- Kock, Wolfram (1970). "Medical education in Scandinavia since 1600". I: O'Malley, Charles Donald (red.) *The history of medical education*. Berkeley: UCLA forum in medical sciences.
- Koos, Leonard Vincent (1924). *The junior college*, vol. 1. Minneapolis: University of Minnesota.
- Kyvik, Svein & Skodvin, Ole-Jacob (2003). "Research dilemmas in the non-university higher education sector – tensions and dilemmas". *Higher Education* nr 45, s. 203–222.
- Lagerkvist, Ulf (1999). *Karolinska Institutet och kampen mot universiteten*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Larsson, Anna (2001). *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Umeå: Umeå universitet.
- Liedman, Sven-Erik (1971). *Israel Hwasser*. Stockholm: Lychnos-biblioteket.
- Liedman, Sven-Erik (1993). "In search of Isis: general education in Germany and Sweden". I: Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) *The European and*

- American university since 1800: Historical and sociological essays.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Liedman, Sven-Erik (2011). *Hets! En bok om skolan*, Stockholm: Bonniers.
- Liljestrand, Göran; Hjern, Bo & Häggqvist, Gösta (1960). *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960. Bd 1. D. 1:1, Allmän översikt av institutets utveckling och verksamhet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindberg, Bo & Nilsson, Ingemar (1996). *Göteborgs universitets historia*. Göteborg: Rektorsämbetet, Univ.
- Lindensjö, Bo (1981). *Högskolereformen: En studie i offentlig reformstrategi*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Lindgren, Michael (2011). *Christopher Polhems testamente: Berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige*. Stockholm: Innovationshistoria förlag.
- Lindroth, Sten (1967). *Kungliga vetenskapsakademiens historia 1739–1818, vol. 1–2*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindroth, Sten (1976). *Uppsala universitet 1477–1977*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lindroth, Sten (1997a). *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Stockholm: Norstedt.
- Lindroth, Sten (1997b). *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm: Norstedt.
- Lindskog, Sven (1998). *Ett hundra år av statlig tandläkarutbildning i Stockholm*. Stockholm: Förlagshuset Gothia.
- Merton, Robert K. (1970). *Science, technology and society in seventeenth century England*. New York: Harper & Row.
- Mill, John Stuart (1984 [1867]). "Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews 1867", I: *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XXI – Essays on Equality, Law, and Education*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Minot, Jacques (1991). *Histoire des universités françaises*. Paris: Presses universitaires de France.
- Murray, Mac (1988). *Utbildningsexpansion, jämlikhet och avlänkning. Studier i utbildningspolitik och utbildningsplanering 1933–1985*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nilsson, Rangnar (2009). *God vetenskap – hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Olofsson, Gunnar (2011). "Högskoleutbildning, yrke och profession". I: Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto (red.) *Med sikte på profession: Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Olofsson, Gunnar (2013). "Vilket slags universitet finns i Växjö idag?" I: Fasth, Eva & Olofsson, Gunnar (red.) *Studenterna och deras utbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Olofsson, Gunnar (2015). "Sociologin i Lund under 1960-talet – expansion, växtvärk, omvandling". I: Andersson, Gunnar & Jerneck, Magnus (red.)

- Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring: En jubileumsskrift.*
Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet, s. 167–183.
- Ornstein, Martha (1938). *The role of scientific societies in the seventeenth century.*
Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, Talcott (1964). "Die akademischen Berufe und die Sozialstruktur".
I: Parsons, Talcott *Beiträge zur soziologischen Theorie*, övers. av Dietrich
Rueschemeyer. Neuwied am Rhein: Luchterhand.
- Paulsen, Friedrich (1919). *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen
Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, bd 1.
3:e uppl. Leipzig.
- Perkin, Harold (1969). *Key profession: The history of the Association of university
teachers.* London.
- Perkin, Harold (1973). "The professionalisation of university teaching". I: Cook, T.G.
(red.) *Education and the professions.* London: Methuen.
- Perkin, Harold (1989). *The rise of professional society: England since 1880.* London:
Routledge.
- Persson, Bo (2001). *Motsträviga myndigheter: Sektorsforskning och politisk styrning
under 1980-talet.* Stockholm: Institutet för studier av utbildning och forskning
(SISTER).
- Powell, Walter & DiMaggio, Paul (1991). *The new institutionalism in organizational
analysis.* Chicago: University of Chicago Press.
- Reader, William J. (1966). *Professional men: The rise of the professional classes in
nineteenth-century England.* London: Weidenfeld & Nicholson.
- Richardson, Gunnar (2004). *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och
nu.* 7:e rev. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Richert, Johan Gabriel (1822). *Ett och annat, om corporationer, privilegier, nämnd i
domstolar etc. etc. i anledning af consistorii academici i Upsala betänkande,
om den akademiska jurisdictionen.* Stockholm: Fr. B. Nestius.
- Ridder-Symoens, Hilde de (1996). "Management and Resources", I: Ridder-Symoens,
Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early
modern Europe (1500–1800).* Cambridge: Cambridge University Press.
- Ridder-Symoens, Hilde de (2007). "Bildungslandschaften des Mittelalters und der
frühen Neuzeit im Deutschen Reich und in Europa". I: Alvermann, Dirk; Jörn,
Nils & Olesen, Jens E. (red.) *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft
des Ostseeraums.* Berlin: Lit Verlag.
- Rocca, Julius (2006). *Forging a medical university: The establishment of Sweden's
Karolinska Institutet.* Stockholm: Karolinska Institutet University Press.
- Rüegg, Walter (2011). "Themes". I: Rüegg, Walter (red.) *A history of the university in
Europe. Vol. 4, Universities since 1945.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Runeby, Nils (1979). "Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetens-
bestämt ämbetsmannastånd: En exempelsamling". I: Rivera, Margareta &
Torstendahl, Rolf (red.) *Bördor, bönder och börd i 1600-talets Sverige.* Lund:
Studentlitteratur.

- Sandström, Ulf (red.) (2002). *Det nya forskningslandskapet: Perspektiv på vetenskap och politik*. Nora: Nya Doxa.
- Simone, Maria Rosa di (1996). "Admission" I: Ridder-Symoens, Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOU 1922:13. *Högskolornas löneredgeringskommittés betänkanden. II. Fackhögskolor och övriga vetenskapliga anstalter*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- SOU 1935:52. *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- SOU 1937:36. *Universitetsberedningen. Utredning i fråga om universitetens verksamhet och organisation*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1938:50. *Betänkande angående utbildningen av lärare vid de allmänna läroverken och med dem jämförliga läroanstalter, avgivet av 1936 års lärarutbildningssakkunniga*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1939:41. *Betänkande och förslag rörande docentinstitutionen, 1938 års docentutredning*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1942:33. *Betänkande med förslag rörande ändring av gällande bestämmelser ifråga om prästutbildningen*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- SOU 1945:48. *Naturvetenskapliga forskningskommittén. I. Den naturvetenskapliga forskningens behov av personal, anslag och lokaler. Förslag om inrättande av ett naturvetenskapligt forskningsråd*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1946:9. *1945 års universitetsberedning I. Docentinstitutionen*. Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1946:81. *1945 års universitetsberedning II. Akademiska lärarbefattningar samt anslag till den vetenskapliga utbildningen m.m.* Stockholm: K.L. Beckmans tryckeri.
- SOU 1950:12. *Handelsutbildningskommitténs betänkanden och förslag. I. Handelsgymnasierna*. Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1971:61. *Val av utbildning och yrke. Rapporter från undersökningar genomförda av 1968 års utbildningsutredning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1973:2. *Högskolan: betänkande av 1968 års universitetsutredning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1975:26. *Forskningsråd: betänkande av Forskningsrådsutredningen*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- SOU 1977:63. *Fortsatt högskoleutbildning: betänkande av Forskarutbildningsutredningen*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- Statistisk årsbok för Sverige (1914–2014)*.
- Steger, Hanns-Albert (1964). *Das Europa der Universitäten. Entstehung der Ständigen Konferenz der Rektoren und Vize-Kanzler der europäischen Universitäten 1948–1962*. Bad Godesberg: Westdeutsche Rektorenkonferenz.
- Strömholm, Stig (2003). *Den svenska akademiska rektorskonferensen (SAR) 1966–1996*. Hedemora: Gidlunds förlag.

- Strömholm, Stig; Nevéus, Torgny & Davidsson, Åke (1978). *Universitet i utveckling: Uppsala universitet under Torgny T. Segerstedts rektorat 1955–1978*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Stymne, Birgitta (2002). *Högskolan i Gävle: Jubileumsskrift 1977–2002*. Gävle: Högskolan i Gävle.
- Svensson, Lennart G. (1978a). *Från bildning till utbildning, bd 1, En diskussion kring historie-sociologisk teori om universitetens utveckling och omvandling*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1978b). *Från bildning till utbildning, bd 2, Universitetens utveckling och omvandling från en traditionell bildningsinstitution till en rationell utbildningsinstitution från 1100-talet till 1870-talet*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1980). *Från bildning till utbildning, bd 3, Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1987). *Higher education and the state in Swedish history*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sylvan, Per & Kuylensstierna, Oswald (1918). *Minnesskrift med anledning av K. högre artilleriläroverkets och Krigshögskolan å Marieberg samt Artilleri- och ingenjörshögskolans etthundraåriga tillvaro 1818–1918*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- Tilly, Charles (2000). *Beständig ojämlikhet*. Lund: Arkiv förlag.
- Trow, Martin (2010). "Problems in the transition from elite to mass higher education". I: Trow, Martin & Burrage, Michael (red.) *Twentieth-century higher education: Elite to mass to universal*. Baltimore [Md.]: Johns Hopkins University Press.
- UHÄ-rapport 1987:9. *Hur mår högskolan av sektorsforskning? Resultat från en enkät riktad till högskoleforskarna*. Stockholm: UHÄ.
- UHÄ-rapport 1987:19. *Sektorsforskning i högskolemiljö: Iakttagelser och slutsatser om sektorsforskning från intervjuer med högskoleforskare*. Stockholm: UHÄ.
- Universitetsstatuterna av år 1916*. Uppsala universitets årsskrift; 1947:7.
- Utbildningsstatistisk årsbok 1978*. Stockholm: SCB.
- U 68 (1970). *Högre utbildning: forskningsanknytning och studieorganisation. diskussionsunderlag utarbete inom U 68*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Villstrand, Nils Erik (2011). *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm: Norstedts.
- Weibull, Curt (1991). "Medicinska högskolan och tillkomsten av Göteborgs universitet". I: *Profiler och projekt: Göteborgs universitet hundra år: Aktuell humanistisk forskning*. Göteborg: Humanistiska utbildnings- och forskningsnämnden, Göteborgs universitet.
- Weibull, Jörgen (1968). *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum, bd 4, 1868–1968*. Lund: Gleerups.
- Westin, Gunnar (1990). *Akademien i storskogen*. Umeå: Umeå universitet.

- Widmalm, Sven (2001). *Det öppna laboratoriet. Uppsalafysiken och dess nätverk 1853–1910: Anders Ångström, Robert Thalén, Knut Ångström*. Stockholm: Atlantis.
- Wieslander, Hans (1997). *Historien om en högskola: universitetsfilialen och Högskolan i Växjö 1967–1997. D. 1, Filialtiden 1967–1977*. Växjö: Växjö högskola.
- Wieslander, Hans (1999). "Kring ett högskoleförbund". I: Wennström, Karin (red.) ... *dä ä svårt så dä förslår, men ja vet att dä går: Vänbok till Ingemar Lind*. Örebro: Örebro universitet.

Källor i seriepublikationer

- Statistisk årsbok för Sverige*
Svensk författningssamling (SFS)
Svenskt biografiskt lexikon (SBL)
Vem är det?
Vem är vem?